

Cecylia Galilej
Katolicki Uniwersytet Lubelski
e-mail: cgalilej@kul.lublin.pl

**XVII-wieczny poradnik rolniczy.
Lingwistyczna charakterystyka gatunku
(na przykładzie traktatów agronomicznych
Jakuba Kazimierza Haura)**

**Seventeenth-century agricultural guidebook.
Contribution to the linguistic characteristics of the species (based on
agronomic treaties by Jakub Kazimierz Haur)**

This article is an attempt at a text type analysis of a seventeenth-century agricultural guidebook on the basis of three very popular agrarian books by Jakub Kazimierz Haur, an experienced mogul property administrator and writer. The structural and semantic components of the text pattern in the collected material is determined by extracting units of the text bigger than the sentence and exploring their relationship. This kind of a typological approach can characterize an agrarian guide (and other contemporary varieties of a guide because of their formal similarity) as a standard text organization and contribute to the development of the overall characteristics of the entire genre.

Słowa kluczowe: genologia lingwistyczna, poradnik, poradnik rolniczy, literatura parenetyczna

Keywords: linguistic genology, guide, agricultural guide, parenetic literature

Jedno z podstawowych dla genologii zagadnień, tj. gatunek mowy, stanowi przedmiot badań wielu dyscyplin naukowych, zarówno na gruncie literaturoznawstwa (poetyka, stylistyka, teoria literatury, retoryka, genologia), jak i językoznawstwa (genologia lingwistyczna, lingwistyka tekstu, pragmalingwistyka, stylistyka) (por. Sarnowska-Giefing 2003: 12–13; Furdal 1982: 39–70; Witosz 1994: 77–83; Witosz 2005; Duszak 1998: 201; Bolecki, Opacki 2000; Ostaszewska 2000, 2004, 2007, 2011; Wojtak 2004). Wielość problemów badawczych oraz znaczny stopień skomplikowania różnorodnych

zjawisk komunikacyjnych utrudniają wyszukanie zestawu cech wspólnych dla większości gatunków piśmiennictwa. Współczesne językoznawstwo – zgodnie z Bachtinowską koncepcją gatunku – korzysta nie tylko z możliwości istniejących w systemie językowym, ale posługuje się również konstrukcjami wyższego rzędu o charakterze gatunkowym. Tak rozumiany gatunek przybiera w perspektywie historycznojęzykowej określony, konwencjonalnie ustalony, kształt z odpowiednim zasobem społeczno-językowych formuł komunikowania się, który może spełniać rolę wzorca dla organizowania innych tekstów (zob. Gajda 1993: 246; Wojtak 2004: 105).

Niniejszy artykuł jest próbą analizy gatunkowej XVII-wiecznego poradnika rolniczego na podstawie trzech książek o tematyce agrarnej autorstwa Jakuba Kazimierza Haura, ekonomy i pisarza, wieloletniego zarządcy dóbr magnackich¹. Ustalanie strukturalno-semantycznych składników wzorca tekstowego w badanym materiale odbywa się drogą wyodrębniania ponadzdaniowych jednostek tekstu i odkrywania ich wzajemnych relacji (por. Żmigrodzka 1997: 27; Wyrwas 2002: 26), tj. na podstawie szeroko pojętego kryterium funkcjonalno-pragmatycznego (obejmującego aspekt teoretyczny, pragmatyczny, strukturalny, poznawczy, aksjologiczny, językowo-stylistyczny, a więc m.in. zagadnienia definicji gatunku, wzorca gatunkowego, intencji, aspektu tematycznego, strukturalnego, stylistyczno-językowego i relacji nadawczo-odbiorczych). Tego rodzaju ujęcie typologiczne, prowadzące od pojedynczego tekstu – umieszczonego w kontekście historycznoliterackim – do ogólnej syntezy gatunku, może pokazać pewien obraz poradnika gospodarskiego (jak i innych dawnych odmian poradnika ze względu na ich ówczesne podobieństwo formalne) jako wzorca organizacji tekstu (por. Wojtak 2004: 15; Rejter 2002: 59–104; Ficek 2013: 12 i 39) oraz przyczynić się do opracowania ogólnej charakterystyki całego gatunku.

¹ Jakub Kazimierz Haur (1632–1709) urodził się w Warszawie w rodzinie mieszczańskiej, zaś w latach sześćdziesiątych XVII w. został nobilitowany. Studiował w Akademii Krakowskiej. Kilkadziesiąt lat spędził w służbie na dworach zamożnych rodów lwowskich, warszawskich i krakowskich jako zarządca majątku (administrował także składami soli na Pomorzu i w Inflantach). Doświadczenie oficjalisty dworskiego uzupełnił trwającymi kilka lat podróżami po Europie Zachodniej, podczas których zetknął się z najwybitniejszymi dziełami literatury. Po zakończeniu służby przez dwadzieścia sześć lat był związany z Krakowem, gdzie prowadził ożywione interesy handlowe. Długoletnia praktyka w zarządzaniu dobrami ziemskimi oraz wiedza zdobyta podczas podróży ukształtowały jego warsztat pisarski i przyczyniły się do powstania popularnych książek o tematyce agrarnej (Podraza 1961; Kowalski 2000).

1. Aspekt teoretyczny

1.1. Definicja

Choć w powszechnym odczuciu wydaje się oczywiste, czym jest poradnik ('książka lub czasopismo zawierające określone treści w formie rad, zaleceń, instrukcji'), do dziś „nie ustalono jednak dostatecznie ogólnej, a przy tym dość precyzyjnej definicji, która obejmowałaby nie tylko dziedziny doradztwa specjalistycznego [...], ale podawałaby zwięzłą charakterystykę całego «gatunku»” (Zierkiewicz 2004: 50). Przyczyn tego stanu może być kilka. Jedną z nich jest zmiana znaczenia leksemu *poradnik* w XIX w. z pierwotnego 'ten, kto doradza, doradca' na nowsze 'nazwa książki lub czasopisma, przybierająca kształt porad, wskazówek' (zob. *Poradnik* – nazwa gatunkowa...). Drugim zaś powodem – istotniejszym – jest niejednorodność samego gatunku poradnika, obejmującego różnorodne teksty powiązane ze sobą wspólną funkcją użytkową. Dlatego też, jak pisze Ewa Zierkiewicz: „Definicje w słownikach z konieczności są bardzo pobieżne” (Zierkiewicz 2004: 51), by pomieścić charakterystykę wszystkich odmian gatunkowych, a jednocześnie „zbyt szerokie w porównaniu z definicjami deskryptywnymi konstruowanymi przez badaczy zajmującymi się wybranymi odmianami piśmiennictwa poradnikowego” (Zierkiewicz 2004: 51), ograniczającymi zakres badawczy, np. do staropolskich poradników myśliwskich (Rejter 2004) czy poradników towarzyskich (Kolbuszewski 1997).

W ustaleniu definicji poradnika pomaga wskazanie jego funkcjonalności. Poradnik łączy w sobie równocześnie kilka celów: utylitaryzm, edukację i uniwersalność. Stąd też, jak stwierdza Ewa Zierkiewicz, gatunek poradnikowy to „książka użytkowa, służąca do realizacji jakichś celów pragmatycznych [...]” (Zierkiewicz 2004: 56), o charakterze informacyjno-poznawczym, i jednocześnie „książka dydaktyczna [...], parenetyczna, która naucza, poucza (stąd jej nastawienie na perswazję i nakłanianie) i która jest źródłem wiedzy w bardzo szeroko potraktowanym procesie uczenia się” (Zierkiewicz 2004: 56). Równocześnie jest to też „książka popularna, zarówno w formie (tj. pod względem organizacji przekazu oraz w aspekcie komunikacyjnym), jak i w treści (w aspekcie merytorycznym), a także ciesząca się dużą popularnością wśród czytelników” (Zierkiewicz 2004: 57).

1.2. Geneza

Poradnik jest złożonym gatunkiem mowy, powstałym w wyniku przetworzenia pierwotnego aktu mowy, tj. porady. Jak stwierdza badaczka współczesnego poradnika Ewa Ficek: „poradnik wywodzi się od formy prostszej, a mianowicie od porady (por. Bańkowski, 2000, t. 2: 703). Oznacza to jednocześnie, że za najbliższy kontekst gatunku należy uznać działalność związaną z udzielaniem rad, porad” (Ficek 2013: 54). Poradnik sytuowałby się zatem w szeroko rozumianej literaturze dydaktyczno-użytkowej. Co się tyczy chronologii, uczona zauważa, że „trudno wskazać dokładny czas i miejsce powstania badanego gatunku, faktem jest, iż polskie pisarstwo poradnikowe ma stosunkowo długą tradycję. Jego początki przypadają prawdopodobnie na schyłek średniowiecza. Dużą popularnością cieszyły się »wzorniki« związane ze sztuką dobrego życia i/lub umierania (Rok, 1995; za: Kargulowa, 1996: 16–17)” (Ficek 2013: 55). Należy tu uściślić, iż załączki poradnika występują wówczas na zasadzie symbiozy w innych, bardziej wtedy rozwiniętych, gatunkach tekstu, bowiem wypowiedzi o charakterze poradnikowym stanowiły element struktury różnorodnych dzieł. Spośród utworów średniowiecznych można tu zaliczyć nasycony praktycznymi wskazówkami wiersz obyczajowo-dydaktyczny *Słoty O zachowaniu się przy stole* oraz pełną życiowych rad eschatologiczną *Skargę umierającego*. Z czasów renesansu warto wymienić niektóre dzieła parenetyczne, przekazujące wzorce postępowania (m.in. obraz idealnego panującego, senatora, przełożonego, poddanego, dworzanina, gospodarza), np.: staropolskie zwierciadła m.in. *Dworzanin polski* Łukasza Górnickiego (1566), *Zwierciadło* Mikołaja Reja (1568), *De optimo senatore* Wawrzyńca Goślickiego (1568), *Prawy rycerz* Szymona Starowolskiego (1648), traktat edukacyjno-wychowawczy *O naprawie Rzeczypospolitej* Andrzeja Frycza Modrzewskiego (1551), traktaty pedagogiczne, np.: polski przekład traktatu Reinhardta Lorichiusa, przetłumaczony przez Stanisława Koszutskiego jako *Księgi o wychowaniu i ćwiczeniu każdego przełożonego* (1558), lub też przekład dzieła Piotra Pawła Vergeriusa *De ingenuis moribus ac liberalibus studiis liber ad illustrem Ubertinum Carrariensem*, dokonany przez Marcina Kwiatkowskiego w polskiej wersji jako *Książeczki rozkoszne a wielmi użyteczne o poćciwym wychowaniu i w rozmaitych wyzwolonych naukach ćwiczeniu królewskich, książęcych, szlacheckich i inszych stanów dziatek* (1564) (Borawski, Furdal 1980: 71–72, 77–78; Dziechcińska 2002: 621–622).

Pochwałę ziemiańskiego życia przedstawia wiele utworów literackich², m.in. jeden z najbardziej znanych polskich utworów parenetycznych, tj. *Żywot człowieka poczciwego* Mikołaja Reja, będący częścią *Zwierciadła* (1567/1568), ponadto fraszka *Na lipę* (1584) i *Pieśń świętojańska o Sobótce* (1586) Jana Kochanowskiego, poematy *Żywot szlachcica we wsi* (1597) i *Wieśniak* (1600) Andrzeja Zbylitowskiego, wiersz *Szlachecka kondycja* Hieronima Morsztyna (ok. 1600), *Zabawy orackie* Stanisława Słupskiego (1618), *Votum* Daniela Naborowskiego, *Porządek zabaw ziemiańskich* Władysława S. Jezowskiego (1638, 1648), *Żywot ziemiański i dworski* Jana Gawińskiego (1668), *Votum* oraz *Żywot ziemiański spokojny i szczęśliwy* Wacława Potockiego, *Wiejski żywot* Jana Andrzeja Morsztyna, *Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska* (prawdopod. 1690–1695).

Kształtowanie się poradnictwa należy wiązać także z dawnym piśmiennictwem naukowo-użytkowym, które również miało silny wpływ na wyodrębnianie się nowego gatunku. Do podstawowych dziedzin nauki – i jednocześnie kwestii fundamentalnych dla ludzkiego życia – nawiązują zachowane dzieła zielarsko-medyczne, np.: *Sprawa a lekarstwa końskie przez Conrada, królewskiego kowala, doświadczone*, przypisywana Biernatowi z Lublina (1532), *O ziołach i o mocy ich* Stefana Falimirza (1534), *Enchiridion medicinae [...]* autorstwa Szymona z Łowicza (1537), a także zebrane przez niego *Lekarstwa w osobliwych niemocach* (po 1537), *O ziołach tutecznych i zamorskich i o mocy ich, a k temu księgi lekarskie* Hieronima Spiczyńskiego (1542), dwa dzieła Marcina Siennika: *Lekarstwa doświadczone... któremu są przydane lekarstwa końskie* (1564) oraz *Herbarz, to jest ziół tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie [...]* (1568), *Książki o zachowaniu zdrowia człowieka od zarazy morowego powietrza* (1569) Antoniego Schneebergera, *Herbarz polski, to jest o przyrodzeniu ziół i drzew rozmaitych* Marcina z Urzędowa (1595). Do równie poważnych publikacji – lecz o innej tematyce – należy podręcznik architektoniczny *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego* autorstwa prawdopodobnie Łukasza Opalińskiego (1659) lub zbiór przepisów kulinarnych *Compendium ferculorum abo zebranie potraw* Stanisława Czernieckiego (1682), uznawany za pierwszą polską książkę kucharską. Natomiast w zakresie piśmiennictwa

² Janusz S. Gruchała i Stanisław Grzeszczuk piszą we wstępie do antologii staropolskiej poezji ziemiańskiej o przelomie, jaki nastąpił w literaturze polskiego renesansu. Według badaczy: „Wieś i życie ziemianina na wsi jako temat poezji – to symptom nowych czasów. Od połowy wieku XV zaczyna się w sposób zasadniczy zmieniać dotychczasowy system wartości i obowiązująca hierarchia ważności. Najpierw w ekonomice, potem w polityce i kulturze. Szlachta rycerska przekształca się konsekwentnie w szlachtę ziemiańską. Ziemianin jest więc nowym człowiekiem, najpierw nowym zawodem, rychło jednak i nową wartością: społeczną, ideową, kulturową, wreszcie moralną” (Gruchała, Grzeszczuk 1988: 8).

użytkowo-ludycznego, związanego w różny sposób z poradnictwem, należy wymienić przede wszystkim kalendarze (znane w Polsce od XVI w.), w których zamieszczano m.in. porady medyczne i gospodarcze (Żabski 1997: 164; Janik 2013: 30), np.: kalendarze z 1516, 1528 i 1529 r. (Łoś 1922: IX), *Hemerologeion abo nowy i stary kalendarz świąt rocznych i biegów niebieskich, z wyborem czasów i z aspektami na Rok Pański 1661 [...] Mikołaja Żórawskiego* (Krzysztofik 2013: 64), oraz XVII-wieczne sylwy użytkowe, np.: manuskrypt Hieronima Radomickiego z kilkoma kartami porad domowych i gospodarskich *Rzeczy pamięci godne krótko z rozmaitych autorów zebrane i samą experientią doświadczone Anno Domini 1621* (Partyka 1995: 69).

Zaprezentowany powyżej przegląd staropolskich gatunków, które wykazują związek z powstaniem formy poradnika, może pozornie wydawać się zbyt różnorodny, obejmujący zarówno teksty literackie, naukowe, jak i użytkowe, trudne do jednoczesnego połączenia wspólną cechą. Mimo wielu różnic między nimi odnosi się jednak nieodparte wrażenie, że spoiwem wszystkich tych niejednorodnych tekstów jest wyraźnie obecna w nich funkcja dydaktyczno-uitylitarna. Miałby więc rację Piotr Kowalski, pisząc, iż: „Piśmiennictwo poradnikowe, dzieła Haura i wydawnictwa kalendarzowe, przez swoją konkretność i swoistość apodyktycznych gospodarskich instrukcji, wydawać się powinny odległe od poetyckich figur poezji ziemiańskiej. Zauważana przez dzisiejszego czytelnika różnica stylu i dominująca intencja użytkowa nie powinny jednak prowadzić do zgubienia z pola widzenia głębokich związków łączących te różne formy pisarskiej i czytelniczej aktywności. Dokonania uznanych poetów były wszak tylko szczególnymi przypadkami – literackie świadectwa swojego stosunku do życia ziemiańskiego pozostawiło wielu autorów, którzy nie trafią nawet do najszerzej zakrojonych antologii; dziesiątki prób własnych i rozmaitych odpisów cenionych utworów w sylwach wskazuje na to, jak rozpowszechnione były to koncepcje. Choć więc w dziełach Haura rzadko wspominało się o poetach (w *Mercuriusie* z polskich pisarzy odrębne wiersze poświęcił autor Ł. Górnickiemu, J. Kochanowskiemu, W. Kochowskiemu, S. Twardowskiemu), to jednak nie można lekceważyć obecności w poradnikach ideałów, mitów, oczywistości i *loci communes* myśli ziemiańskiej” (Kowalski 2000: 219).

Na podstawie przytoczonego nieco wcześniej przeglądu pierwszych polskich tekstów poradnikowych lub zbliżonych wymową i formą do poradnika można wyróżnić kilka staropolskich odmian tego gatunku, do których należą poradniki: a) myśliwskie, m.in. odpowiednie rozdziały dzieł Piotra Krescentyna, Anzelmą Gostomskiego, Tomasza Bielawskiego, Jakuba Kazimierza Haura; b) gospodarskie, zwłaszcza niektóre traktaty autorstwa wyżej wymienionych pisarzy: Krescentyna, Gostomskiego, Haura; c) architektoniczne,

zawarte w pismach Krescentyna, Gostomskiego, Opalińskiego, Haura; d) zielarsko-medyczne, głównie Stefana Falimirza, Hieronima Spiczyńskiego, Marcina Siennika, Szymona z Łowicza, jak i zachowane staropolskie recepty lekarskie; e) ogrodnicze, np. niektóre traktaty Haura; f) kulinarne, np.: fragmenty o rybach w zielniku Falimirza, ocalałe dwie kartki z przepisami, jak zrobić ocet, przypuszczalnie również autorstwa Falimirza z prawdopodobnie 1538 r., niektóre traktaty Haura, dzieło Stanisława Czernieckiego (por. Łoś 1922: 329; Wydra, Rzepka 1995: 212–213; Rejter 2004: 246; Ficek 2013: 55).

Leksem *poradnik* jako nazwa autonomicznego – coraz bardziej krystalizującego się – gatunku po raz pierwszy pojawia się na początku XIX w., np.: *Poradnik domowy* Jacka Augusta Dziarkowskiego (1819), *Poradnik dla myśliwych: czyli o rozmaitych sposobach zabijania lub łowienia zwierząt [...]* (1839) Jana Szyttlera, *Domowy poradnik lekarski* Jana Stelli-Sawickiego (1888). Od tego czasu wydawnictwa poradnikowe stają się jednym z najpopularniejszych typów piśmiennictwa, wzbogacając się o coraz nowsze odmiany gatunkowe (higieniczne, kosmetyczne, modowe, językowe, fotograficzne, sportowe, okolicznościowe), np.: *Poradnik hygieniczno-kosmetyczny* Jana Ihnatowicza (1908), *Modna kosmetyka: poradnik dla pań* (1928), *Fotografowanie w górach: poradnik fotograficzny* Antoniego Wieczorka (1938), *Poradnik gwiazdkowy Księgarni M. Arcta w Warszawie* (1913). Do poradników lingwistycznych należy kwestionariusz etnograficzny *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe* Jana Karłowicza (1871) oraz czasopismo poprawnościowe *Poradnik Językowy* (od 1901). Często sygnalizowano w tytułach poradników poszczególne grupy odbiorców, zróżnicowanych środowiskowo i zawodowo, np.: *Poradnik gospodarski dla młodych gospodyń wiejskich* (1863), *Gospodyni polskiej kuchni czyli Poradnik dla niewiast obejmujący przepisy kuchenne wypróbowane i inne sekreta* Teresy Twarowskiej (1873), *Poradnik dla kobiet, które chcą być zdrowymi* Józefa Zielińskiego (1909), *Szyk! czyli sztuka ubierania się gustownie (poradnik dla kobiet)* (1890), „Dobra służąca” czyli „Co powinnam wiedzieć o służbie i na służbie”: *poradnik dla służących* (1909), *Wycieczki dookoła Poznania: poradnik dla młodzieży* (1930), *Gimnastyka: jej znaczenie i sposoby zastosowania: poradnik dla wszystkich* Josefa Grünfelda (1889), *Choroby z zaziębenia (reumatyczne, kataralne), ich przyczyny, zapobieganie i leczenie: poradnik dla każdego* (1918), *Poradnik dla leczących się w Truskawcu* Edwarda Krzyżanowskiego (1900), *Poradnik dla urzędujących zbiory biblioteczne* Aleksandra Jana Śleńdzińskiego (1874), *Poradnik Biblioteczny* (1831–1939), *Poradnik dla wyborców do pierwszego sejmiku* Józefa Siemieńskiego (1918), *Studjum historyczne na uniwersytecie: poradnik dla studentów pierwszego roku* (1924), *Poradnik dla wychodźcy: o czym emigrant zarobkowy we Francji wiedzieć powinien* (1923), *Poradnik dla zajmujących*

się utrzymaniem i restauracją kościołów i sprzętów kościelnych Władysława Łuszczkiewicza (1887), *Poradnik dla dłużników* Kazimierza Laskowskiego (1901), *Badanie i ocena samochodów: poradnik dla kupujących* Stanisława Szydelskiego (1926), *Poradnik dla szoferów* (1910), *Poradnik szofera* (1921).

Intensywny rozwój gatunku, który, jak pokazują powyższe przykłady, przypadł na wiek XIX, a jeszcze bardziej XX, przełożył się na nazewnictwo, tematykę i strukturę tej formy gatunkowej. W XIX stuleciu oprócz leksemu *poradnik* funkcjonują także inne określenia genologiczne: *książka podręczna*, *podręcznik*, *przewodnik*, *katechizm*, które w ówczesnym kontekście sytuacyjno-pragmatycznym były wobec siebie częściowo synonimiczne ze względu na wspólny sem 'podstawowe informacje z danej dziedziny', np.: *Kuchnia polska: niezbędny podręcznik [...] i poradnik [...]* (1901), *Kucharz polski jaki być powinien: książka podręczna dla ekonomiczno-troskliwych gospodyń* Bronisławy Leśniewskiej (1912), *Gimnastyka dla dzieci od lat 4-ch do 9-ciu: podręcznik do użytku rodziców i wychowawców* Marii Weryhy (1887), *Zdrowa dusza w zdrowym ciele: podręcznik sportowy, zawierający naukę: gimnastyki, fechtunku, boksowania...* (1890), *Podręcznik gry skrzypcowej* Władysława Rzepki (1910), *Dobra gospodyni czyli podręcznik kucharski dla polskiego domu* (1933), *Podręcznik kajakowca* Antoniego Heinricha (1933), *Podręcznik projektowania architektoniczno-budowlanego* Ernsta Neuferta (1936), *Przewodnik dla dam, czyli rady dla płci pięknej* (1842), *Przewodnik po Stanach Zjednoczonych do użytku polskich imigrantów* Johna Fostera Carra (1912), *Katechizm zdrowia dla użytku szkół y domowej edukacji [...]* B. K. Fausta (1829). Na formę gatunkową wskazują także używane w tytułach leksemu charakterystyczne dla poradnika, tj. rzeczowniki pospolite: *rady*, *porady*, *prawidła*, *skarbiec*, *sztuka*, *sposób*, *wskazówki* oraz rzadsze typu *metoda*, *nauka*, *ćwiczenia*, np.: *Rada dla literatów, sedentaryuszow y tych wszystkich, którzy przywiązani do urzędu swojego, pracami rozumu zdrowie swoje wycieńczaią [...]* Samuela Augusta Tissota (1774), *Poradnik dla gospodyń wiejskich i miejskich, czyli zbiór rad, wiadomości i przepisów obejmujący różne szczegóły* Pawła Eustachego Leśniewskiego (1838), *Rady, przestrogi i nauki dla panien* Emilii Płuzańskiej (1848), *Kąpiele zimne w rzece, jeziorze i morzu: rady* Stanisława Kotowicza Kalickiego (1867), *Nauka przeciwko ospie dziecinnej* (1774) Nathanaela Matthiasa von Wolfa, *Nauka obyczajności dla dzieci* Juliana Horoszkiewicza (1848), *Poradnik hodowli i weterynaryi dla ziemianina czyli Najnowsze teoretyczne i praktyczne prawidła hodowania* Stanisława Łyszkowskiego (1839), *Skarbiec – poradnik użyteczności ogólnej: zawierający około 3000 przepisów fabrykacji artykułów, łatwy zbyt [...]* Nieoceniony *podręcznik [...]* Edmunda Angneliusa (1914), *Sztuka robienia wynalazków [...]: poradnik [...]* Bolesława Londyńskiego (1910),

Droga do szczęśliwości ludzkiej czyli sztuka używania rozkoszy ziemskich, a zachowania i wydoskonalenia przy tem zdrowia, urody oraz siły cielesnej i duszy J. K. Hartmanna (1848), *Sposób dla rodziców fizycznego wychowania dzieci napisany po francusku przez Ballexserda, biegłego w sztuce lekarskiej [...] (1774), Sposób zachowania zdrowia, czerstwości i piękności ciała we wszystkich chwilach życia (1822), Moja metoda hartowania dzieci i dorosłych* Jørgena Petera Müllera (1906), *Najnowsza kuchnia domowa: najnowsza polska książka kucharska zawierająca łatwe wskazówki w gotowaniu (1913), Ćwiczenia w sztucznym ślizganiu się na łyżwach [...] (1908).* Występują także inne leksemy z zakresu danej dziedziny m.in. *kucharz, przepis, potrawa*, np.: *Kucharz jarski czyli Zbiór przepisów jak przyrządzać zarówno potrawy smaczne i zdrowe jak i tanie i wykwintne* Marii Głotzówny (1903), *100 przepisów przyrządzania ryb morskich* Florentyny Niewiarowskiej (1930). Jak widać po budowie tytułów, wskazujących na formę poradnika, są to często ugruntowane w historii piśmiennictwa konstrukcje nagłówka w tradycyjnej postaci zawiadomienia mianownikowego, np.: *Zwyczaję towarzyskie* Blanche Staffe (1907), *Zabawy i zajęcia dziecięce* Marii Weryhy (1909), *Wyrób marmelady i powideł* Bolesława Kasprowicza (1918), *Projekt kostiumu tanecznego* Franciszka Siedleckiego (1925), oraz zawiadomienia określnikowego, wykorzystujące schemat *o + miejscownik*, np.: *O wychowaniu dzieci ze szczególniejszem do płci żeńskiej zastosowaniem [...] Tomasa Dziekońskiego (1825), O kompielach wiślanych w czasie lata* Ignacego Lebela (1835). Funkcję sygnałów genologicznych pełnią także tytuły zawierające człony typu *jak, w jaki sposób + czasownik*, np.: *Człowiek wielkiego świata, czyli jak się na wielkim świecie w pożyciu towarzyskim zachować należy (1825), Jak się powinny ubierać dziewczęta w wieku szkolnym* Wacława Jezierskiego (1906), *Jak się wzbogacić (1918), Długowieczność czyli w Jaki sposób żyć należy, ażeby dożyć do późnej starości, a po niej zapewnić sobie lekką śmierć* Anny Fischer-Duckelman (1912). Na aspekt poradniczy kierują uwagę leksemy typu *powinien // piwinna, praktyczny, potrzeba, pożytek, użytek, ważność, wygoda, celem*, np.: *Co każda matka swojej dorastającej córce powiedzieć powinna* Izabeli Moszczeńskiej (1904), *Praktyczny kucharz warszawski [...] (1918), Higiena piękności – praktyczny poradnik dla prawdziwie eleganckich kobiet* Aleksandry Callier (1903), *Kilka słów o ważności, potrzebie i użytku gimnastyki* Ludwika Józefa Bierkowskiego (1837), *Doświadczenia chemiczne i wynalazki celem oszczędzenia znacznej ilości zboża, ułatwienia i rozszerzenia* Johanna Nepomuka Jassnugera (1809), *Poradnik ogrodowy ku pożytkowi i wygodzie gospodyń wiejskich* Elżbiety Mieroszewskiej (1890).

2. Aspekt pragmatyczny

2.1. *Poradnik* – nazwa gatunkowa a społeczna świadomość genologiczna (średniowiecze, renesans, barok)

Istotną rolę w ustaleniu miejsca i funkcji danego gatunku w określonym typie piśmiennictwa odgrywa ówczesny kontekst zarówno historycznoliteracki, jak i historycznokulturowy (por. Indyk 1986: 187; Rejter 2004: 246–246). W przypadku poradnika możliwe jest odnalezienie grupy tekstów z okresu staropolskiego wśród których – jako ich kontynuacja – sytuują się barokowe poradniki Haura. Najstarszym opracowaniem z zakresu gospodarstwa wiejskiego jest dzieło włoskiego lekarza i przyrodnika Piotra Krescentyna, tj. *Księgi o gospodarstwie i o opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytków każdemu stanowi potrzebne* (1549), poruszające różnorodne kwestie gospodarskie (w tym myśliwskie, budownicze), sprawnie przełożone przez nieznanego tłumacza, który zastosował bogatą polską terminologię rolniczą oraz dostosował treść oryginału do naszych realiów przyrodniczych (Osiewicz 2012: 68). Najstarszym zaś polskim tekstem rolniczym jest *Gospodarstwo* Anzelma Gostomskiego (1588), stanowiące profesjonalny podręcznik ziemiańskiej ekonomiki. Na uwagę zasługuje także wstęp do dzieła Gostomskiego, napisany przez Jakuba Ponętowskiego w formie parenetycznej minirozprawki pt. *Ziemiannin*, zawierającej, jak pisze Tadeusz Chrzanowski: „znakomity w swej lapidarności wykład aspiracji, perspektyw, filozofii życiowej średniej szlachty z okresu jej zaciętej walki o władzę z oligarchią magnacką” (Chrzanowski 1984: 129). Zagadnieniom szeroko pojętego rolnictwa (uprawie roli, hodowli, myślistwu, a także m.in. architekturze, medycynie, astrologii) poświęcone są trzy analizowane książki rolnicze Jakuba K. Haura (Kraków 1675, 1679, 1689). Tematykę myśliwską porusza kilka dzieł: *Myślistwo ptasze* Mateusza Cygańskiego (1584), *Myśliwiec* Tomasza Bielawskiego (1595), *Gospodarstwo dla młodych a nowotnych gospodarzów* Macieja Wirzbięty (1596), anonimowy poradnik *Gospodarstwo jezdeckie, strzelcze i myśliwcze* (1690), przypisywany Anzelmowi Gostomskiemu oraz *Myślistwo z ogary* Jana Ostorroga, uznawane za pierwszy polski podręcznik kynologiczny (1618). Do grupy najstarszych tekstów poradnikowych należy również dzieło budowlano-inżynieryjne Olbrychta Strumieńskiego *O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów, także o przekopach, o ważeniu i prowadzeniu wody*, uznane za pierwsze kompendium wiedzy z zakresu budownictwa wodnego oraz inżynierii lądowej. Dawne polskie piśmiennictwo poświadcza więc istnienie ówczynie pewnej świadomości gatunkowej poradnika oraz kilku jego podstawowych odmian, w tym też poradnika rolniczego. Fakt ten jest niewątpliwie odbiciem ogólnej

sytuacji polityczno-społecznej państwa, jak i ustroju feudalnego (ówczesne pesymistyczne nastroje społeczne wymuszały wprowadzanie konkretnych prób rozwiązania problemów politycznych, społecznych, światopoglądowych, co wymagało pewnych elementów radzenia, poradnictwa, np. w wypadku poradnika rolniczego było to celowe rozpowszechnianie ideologii ziemiańskiej)³.

Pomimo istniejącej już w pewnym stopniu świadomości gatunkowej ówczesnego poradnika nie było jeszcze konkretnej nazwy określającej ten typ tekstu. Dane leksykograficzne poświadczają, iż leksem *poradnik* miał pierwotnie inne znaczenie niż obecnie. *Słownik polszczyzny XVI wieku* odnotowuje ten wyraz w znaczeniu ‘doradca, osoba udzielająca porad, wskazówek’ (1966–2012, XXVII: 320). Podobną definicję zawierają późniejsze słowniki: Lindego (1807–1814, II: 922–923) oraz wileński (1861, II: 1135). Nowe znaczenie *poradnika*, tj. jako ‘książki lub czasopisma zawierającego określone treści w formie rad, zaleceń, instrukcji’, pojawia się w słowniku warszawskim, który notuje również jego pierwsze znaczenie ‘poradca’, tj. ‘doradca’ (1900–1927, IV: 695). Podobnie słownik pod redakcją Doroszewskiego, oprócz współczesnego znaczenia, podaje także pierwotne, opatrując je kwalifikatorem *dawny* (1958–1969, VI: 1045). Jak było wspomniane, leksem *poradnik* jako nazwa autonomicznego gatunku po raz pierwszy pojawi się dopiero na początku XIX w., np.: *Poradnik domowy* Jacka Augusta Dziarkowskiego (1819), *Poradnik dla myśliwych: czyli o rozmaitych sposobach zabijania lub łowienia zwierząt [...]* (1839) Jana Szyttlera (zob. Geneza). Formę poradnikową oraz tematykę agrarną sygnalizowały w dobie staropolskiej użyte w tytule wyrażenia opisowe typu *księgi o gospodarstwie* (lub ogólnie problematykę parenetyczną: *życiow wiejski, żywot ziemiański*), leksem *gospodarstwo, ziemianin* oraz konstrukcje *o + miejscownik*, np.: *O spyaniu stawów*.

³ Jak wiadomo, niezbędnym elementem naszego dawnego pejzażu społeczno-kulturowego był dwór szlachecki (w szerokim znaczeniu jako gospodarstwo ziemiańskie oraz ziemiańska ideologia). Zapoczątkowane jeszcze w czasach renesansu rozpowszechnianie obrazu wsi jako idealnego miejsca dla ludzkiej egzystencji wzmacniała ówczesna i późniejsza literatura parenetyczna, do której zaliczają się zarówno dzieła literackie, jak i piśmiennictwo dydaktyczno-użytkowe, w tym także omawiane barokowe dzieła Haura (zob. Geneza). Wspomniany pisarz już na pierwszych kartach swoich książek przedstawia zalety życia na wsi oraz prowadzenia gospodarstwa, czemu nadaje mocną – religijną – argumentację, zaś siłę perswazji wzmacnia, wprowadzając elementy sielskiego opisu. Twórczość Haura jest z jednej strony traktowana jako użyteczny poradnik wiejskiego gospodarstwa, z drugiej zaś jest to także rodzaj odpowiedzi na nasilające się ówczesnie pesymistyczne nastroje społeczne i szukanie rozwiązania problemów polityczno-społecznych (chodzi o bolesne koleje losów Rzeczypospolitej) i światopoglądowych (tj. przygnębiającą tematykę wanitatywną, egzystencjalne pytania o sens życia i przemijania). Wszelkie niepokoje mogła ukończyć jedynie ucieczka w pewien wyidealizowany, bezpieczny świat i takim właśnie azylem stała się wiejska osada (por. Kowalski 2000: 244).

2.2. Intencja

Poradnik jest z założenia tekstem intencjonalnym – użytkowym. Ewa Zierkiewicz stwierdza, iż „Motywy sięgania po poradnik ogólnie można nazwać „poszukiwaniem pomocy samemu sobie [...]” (Zierkiewicz 2004: 213). Zagadnienie intencji wiąże się z kategorią nadawcy i odbiorcy – autorzy poradnika widzą zapotrzebowanie społeczne na taki typ publikacji, zaś sami czytelnicy mają świadomość własnej niewiedzy w danym zakresie i sięgają po fachową pomoc doradcy. Wspomniana badaczka konstatuje: „Lektura poradnika jest więc podejmowana zazwyczaj w ściśle określonym celu i dopiero wówczas, gdy odbiorca jest gotowy na przyjęcie przekazu podawanego mu przez autora” (Zierkiewicz 2004: 213). Kształt językowy poradnika zdradza, iż jest on zbiorem praktycznych porad, pełniących nie tylko funkcję informacyjną, ale wyraźnie perswazyjną, nastawioną na wywarcie realnego wpływu na odbiorcę. Motywy kierujące udzielającym porady są jasno wyłożone i zrozumiałe. Wywód nadawcy zgodnie z założeniem gatunku „zawiera informacje optymalne dotyczące danego problemu, prezentuje najlepsze rozwiązania (można by rzec prototypowe)” (Rejter 2004: 250). Ewa Ficek wnioskuje, iż: „Za pośrednictwem rad/porad możemy dokonywać różnych czynności: pomagać, pocieszać, okazywać wsparcie lub troskę, chwalić się itp.” (Ficek 2013: 86).

Intencje Haurowych poradników ujawnia we wstępie sam autor, którym kieruje: 1) chęć opisu gospodarstwa wiejskiego za wzorem starożytnych, m.in. Katona, Wergiliusza, Hezjoda, Arystotelesa, Paladiusa; 2) zapotrzebowanie społeczne Rzeczypospolitej na poradnik gospodarski: *Tych ja zachęcony ciekawością, a nie mniej własną Kraju Polskiego potrzebą, kędy spatiosus viget agriculture campus, sposób ten rządu i powinności gospodarstwa ziemiańskiego, według samej mistrzyni experientej tudziez i zwyczajów opisałem. A że ordine nihilpulchrius, nihilquefructuosius, dlatego w opisanii punktów partykularnych tej mojej opery, także w modelach arytmetycznych wszelaki porządek starając się zachować u Łaskawego Czytelnika dopomagam się, aby takiegoż porządku w czytaniu przypilnował Zalec.Ek.Czyt.; oraz 3) świadomość niewiedzy odbiorcy i poszukiwania przez niego odpowiednich informacji: *Klucz do skarbcu ekonomijey ziemiańskiej abo sumariusz, w którym różne nowe i osobliwe zawierają się o urodzajach i pożytkach ziemiańskich w traktatach XXX. In compendium zebrane materye dla snadnego ciekawemu czytelnikowi znalezienia, pokazując, co się w tej księdze zamyka i znajduje Sk.13.**

Cel zamierzony przez autora wiąże się ściśle z propagowaniem ziemiańskiej ideologii, jak bowiem sam pisze: *Z wielu poważnych racyjey agricultura alias ziemiańskie gospodarstwo wysokie ma swoje zalecenie [...] Zalec.*

Ek.Czyt.; *Z agrykultury niemale zebrali dostatki i bogactwa starożytni oni święci patriarchowie, Abraham, Lot, Jakob, Job i dlatego ją za wielkie błogostawieństwo Pańskie bydź poczytali* EZ.1; [o wygodach życia ziemiańskiego] [...] *Święci oni Patryjarchowie, którzy prawie najpierwszemi będąc rolnictwa professorami, za największe błogostawieństwo Boskie oneż być poczytali* Ek.7. Intencje pisarza są jasno wyłożone na wstępie każdej z jego książek w sposób eksplicytny, np.: *Nad wszystkie inne przemysły i zabawy, co tylko do przystojnego należy pożywienia i pewnej intraty, najpierwsze jest wiejskiego ziemiańskiego gospodarstwa opisanie* [...] EZ.1, lub częściej implicytny, uchwytny w szerszym kontekście (słownym, sytuacyjnym, kulturowym), np.: *Z agrykultury niemale zebrali dostatki i bogactwa starożytni oni święci patriarchowie, Abraham, Lot, Jakob, Job i dlatego ją za wielkie błogostawieństwo Pańskie bydź poczytali* EZ.1; [o wygodach życia ziemiańskiego] [...] *Święci oni Patryjarchowie, którzy prawie najpierwszemi będąc rolnictwa professorami, za największe błogostawieństwo Boskie oneż być poczytali* Ek.7; [o zajmowaniu się rolnictwem] [...] *ta zabawa jest jakoby życiem zachowującym życie nasze, a dlatego może się nazywać morzem wszelakich pociech i rozkoszy* Zalec.Ek.Czyt.

W przypadku poradników Haura, tj. tekstów specjalistycznych, zorientowanych na kwestie agronomiczne, udzielanie licznych rad służy: a) pouczeniu – przede wszystkim w sferze gospodarowania, np.: *Powinien przestrzegać gospodarz każdy, aby na siew wcześniej sprawiono [rolę] tak na zimę, jako i na jare zboża* EZ.18; *Panowie urzędnicy żeby najraniej wstawali, a napośledzej spać chodzili, chłopów nade dniem do roboty budzili, żadnego w powinnej robociźnie nie ochraniaли* Ek.67; *Trzeba uważać, jak chłop orze i pokłada rolę i jak na niej równo skiby składa* Sk.12; jak też etyki, np.: *Gospodarz każdy abo namiestnik powinien być naprzód bogobojnym, a potem czułym i dozornym w gospodarstwie* [...] Ek.1; *Arendarz takim się ma przy skromności, trzyzwości i umiejętności gospodarskim gnarować przemysłem* [...] Ek.80; *Czeladkę zaś mieć skromną i wierną, którym [...], co im należy [...] oddać i zapłacić potrzeba* Ek.1; b) pobudzaniu do efektywnej pracy w celu poprawy jakości życia, optymalizacji dochodów, np.: [Przedmowa do czytelnika] *łaskawego przychęcując Czytelnika, abym go w tym jak ze snu opastego obudził, niedbałego i leniwego poruszył, w pamięci słabego utwierdził, mniejsze ekonomiczne punkta abo ten o gospodarstwie dyskurs mój niech będzie mu do tego powodem i pobudką* Przed.doCzyt.; [zachęta do pracy] [...] *bo się zawsze na tym nagrodzić może praca gospodarzowi pożytkiem* [...] Ek.29; [...] *percepty, industria i życzliwość urzędnika dozornego, jak najlepszy panom swoim ma obmyślić dochód i intratę, a potem z tego wszystkie^o słuszny należy uczynić jako się co obrocilo rachunek* Ek.70; *Sprzątnienie z pola rychtę niemaly pożytek uczyni,*

że się wczas bydło rozpuści Ek.69; c) zapobieganiu szkodom w gospodarstwie, np.: [aby uniknąć szkody w zbożu wysianym na miejscu stawu] *przeto do brze w tym wiadomych i dawnych we wsi poradzić się gospodarzów* EZ.146; [zalecenie, aby chłopię] *Bydła żadnego rogatego i koni bez wiadomości pańskiej albo urzędnika nie przedawali, bo przez te kupiectwa i frymarki, zwykli się rujnować chłopię* Ek.66; [o konieczności spisowania inwentarza] *gdyż przez ten sposób zabezpiecz może majątności spustoszeniu* Ek.2; *Bez kwitu żadnej rzeczy nie wydawać nikomu dla dostatecznego rachmistrzom albo swoim panom dokumentu i wyrachowania się* Ek.71; d) przestrzeganiu przed niewłaściwym wypełnianiem obowiązków, np.: *Porządna pasterka albo gospodyni niech się nie leni, gdy bydełko z obory na pole idzie* EZ.121; *W tym też mieć trzeba pilny dozór, gdy na ogrodach plewiarki plewią, aby nie drzymaty* Ek.9; *Wielką szkodę czynić mogą ospali siewiarze* Sk.33.

Jak pisze Ewa Zierkiewicz: „Dobre wrażenie na czytelnikach wywiera obietnica, zaoferowana nadzieja, ale także nacisk położony przez autora na praktyczność i skuteczność poradnika. Składanie przez autora – co najmniej jednej – obietnicy niesienia pomocy jest istotną cechą gatunku poradnikowego, cechą, która odróżnia książki tego typu od innych rodzajów piśmiennictwa użytkowego, dydaktycznego” (Zierkiewicz 2004: 112). Taką zachętę stanowi u Haura tytuł, którego rozbudowana konstrukcja pozwala na zamieszczenie stosownych zapewnień (użyteczności, wystarczalności i faktu wypróbowania porad): *Ekonomika ziemiańska generalna [...] pożyteczna i potrzebna, w której znajdują się dostateczne w gospodarstwie informacje, przestrogi, notanda różne, remedia wszelkiemu bydłu, osobliwie na końskie defekta i choroby pomocne, także folwarcznemu drobiu: przytym sekreta doświadczone na wygubienie szkodliwej gadziny powietrznej, ziemnej i wodnej [...] Ek.; Skład albo skarbiec znakomitych sekretów ekonomiję ziemiańskiej [...] znalezione, za osobliwym staraniem i pracowitą pilnością dla dobra pospolitego i pożytku ludzi wszelkiego stanu, do używania wykopany [...] ubogacony, wydany i do druku podany* Sk.

2.3. Wzorzec kanoniczny

Uogólniony schemat dawnego poradnika rolniczego jest możliwy do odtworzenia przez porównanie do innych ówczesnych odmian tego gatunku, zwłaszcza poradnika myśliwskiego opisanego przez Artura Rejtera. Badacz wyróżnił na podstawie analiz staropolskich poradników myśliwskich kilka wspólnych dla tego gatunku cech strukturalnych. Okazuje się, iż wzorzec gatunkowy dawnych poradników łowieckich opierał się na schemacie grada-

cyjnym, prowadzącym od ogółu do szczegółu, co jest widoczne „na poziomie całości tematycznych wyodrębnionych graficznie w tekście, a dotyczących jednego problemu (np. danego gatunku zwierzęcia i coraz bardziej detalicznych informacji go dotyczących)” (Rejter 2004: 248). Tendencję do precyzji w budowaniu spójnego tekstu – na zasadzie od ogółu do szczegółu – badacz uznaje „za oznakę stereotypizacji ówczesnych gatunków użytkowych, ale istotny jest tu również związek z tradycją retoryczną” (Rejter 2004: 259). Segmentacja poradnika zasadza się na selektywnym podziale tematycznym z wyakcentowanym w tytule problemem. Zewnętrznym przejawem takiej strukturalizacji są hierarchicznie ułożone tytuły poszczególnych części, tj. traktatów, oraz liczne śródtytuły, a także tytuły boczne, umieszczane na marginesie. Ponadto Rejter dostrzega związek między rozmiarem tekstu a stopniem jego upodrzednienia. Jego zdaniem: „Im dłuższy tekst, a tym samym bardziej szczegółowy, tym większy stopień upodrzednienia, wynikający z dążności do precyzji tematycznej wyodrębnionych całości [...]” (Rejter 2004: 249). Sformułowanie opisywanego zagadnienia w tytule jest „nadrzędnym elementem strukturyzacji komunikatu, gdyż wypełnienie poszczególnych całości tematycznych bywa nierzadko nader skromne [...]. Często jednak wyodrębniona całość tematyczna jest bardziej rozbudowana formalnie, stanowi zazwyczaj kilkudzaniowy akapit [...]” (Rejter 2004: 249). Badacz konkluduje, iż taki sposób komponowania tekstu poradnikowego (tj. stopniowe uszczegóławianie treści oraz ich eksponowanie na poziomie struktury) świadczy o „tendencji do problematyzowania przedstawianych zagadnień [...]” (Rejter 2004: 250). Staranność tekstów poradnikowych widać również na poziomie stylistycznym, czego przykładem jest uporządkowana narracja. Wywód nadawcy zgodnie z założeniem gatunku „zawiera informacje optymalne dotyczące danego problemu, prezentuje najlepsze rozwiązania (można by rzec prototypowe)” (Rejter 2004: 250), wykorzystując środki językowe typowe dla stylu artystycznego lub potocznego. Wypowiedź może więc mieć bogatszą strukturę stylistyczną z pewnymi elementami dekoracyjnymi lub mniej oficjalną, zorientowaną wyłącznie użytkowo (Rejter 2004: 251). Ponadto poradnik mógł zawierać elementy stylu urzędowego (np.: forma rejestru, bezosobowość, brak nacechowania emocjonalnego) oraz naukowego (słownictwo profesjonalne, wstawki metatekstowe porządkujące wypowiedź) (Rejter 2004: 252–253). Z uwagi na występujące różnice w rozmiarze, formie lub stylu poradników możliwe były także warianty wzorca gatunkowego (Rejter 2004: 254). Liczne, jak widać, nawiązania do ustaleń Artura Rejtera są motywowane tym, iż badacz, analizując staropolskie poradniki myśliwskie, wziął pod uwagę również Haurowe traktaty myśliwskie, które pod względem kompozycyjnym są bliskie poradnikom rolniczym tego pisarza, gdyż są

budowane według tej samej zasady. Wnioski w zakresie traktatów agronomicznych pokrywają się ze spostrzeżeniami z ksiąg poświęconych myślistwu, możliwe jest więc ich przeniesienie także na traktaty rolnicze.

Podsumowując powyższy przegląd, mający na celu ustalenie prototypowego schematu dawnego poradnika, można uogólnić, iż jego odmiany gatunkowe mimo pewnych różnic wykazują liczne podobieństwa, wynikające z niepełnego jeszcze wykształcenia się tego gatunku.

2.4. Nadawca – odbiorca

Haurowe traktaty prezentują ujednolicony układ nadawczo-odbiorczy. Kategoria nadawcy wewnętrznego pokrywa się u pisarza z kategorią nadawcy zewnętrznego, tj. rzeczywistego autora dzieła. Autokreacja nadawcy, poświadczająca jego wysokie kompetencje, ma miejsce w najważniejszym perswazyjnie elemencie tekstu, tj. w tytule. Zgodnie z dawną poetyką rozbudowany barokowy tytuł zawiera informację charakteryzującą (czyli w przypadku Haura uzyskany tytuł szlachecki oraz posiadane doświadczenie zawodowe): *Ekonomica ziemiańska... przez urodzonego Jakuba Kazimierza Haura, pisarza i superintendenta wszelkich intrat Jaśnie W. IMC. Kasztelana wojnickiego, wielkorządcy krakowskiego, drohobyckiego, złotoryjskiego y barwałdskiego etc., starosty ekonomiej samborskiej [...]* (por. Żarski 2010: 209). Nadawca ujawnia się wyłącznie we wstępnych partiach tekstów: *Zalecenie ekonomiki czytelnikowi Ek.*, przy określaniu intencji: *Tych ja zachęcony ciekawością, a nie mniej własną Kraju Polskiego potrzebą, kędy spatiosus viget agriculture campus, sposób ten rządu i powinności gospodarstwa ziemiańskiego, według samej mistrzyni experiencej tudzież i zwyczajów opisałem. A że ordine nihil-pulchrius, nihilquefructuosius, dlatego w opisaniu punktów partykularnych tej mojej opery, także w modelach arytmetycznych wszelaki porządek starając się zachować u Łaskawego Czytelnika dopomagam się, aby takiegoż porządku w czytaniu przypilnował Ek.*

Podobnie kategoria odbiorcy wewnętrznego pokrywa się u Haura z kategorią adresata zewnętrznego, tj. rzeczywistego czytelnika (szlachcica oraz oficjalistów dworskich). Odbiorca jest ujęty na płaszczyźnie zawodowej, tj. zgodnie ze sprawowaną funkcją w folwarku, na co wskazuje już sam tytuł główny: *Oekonomica ziemianska generalna [...] objaśniona panom dziedzicznym, arendarzom, ekonomom, attendentom, urzędnikom, pisarzom prowentowym i wszystkim w pospolitości dóbr ziemskich dozorcóm* [Tytuł Ek.], jak i wiele tytułów poszczególnych rozdziałów, np.: [zalecenia] *podstarościemu, urzędnikom i pisarzom [...]* Ek.69; *Modelusz arytmetyczny, jakim trybem*

urzędnik albo pisarz prowentowy ma trzymać rachunki roczne, miesięczne, tygodniowe i codzienne [...] Ek.Mod.132. Adresat jest także przedstawiany w sposób uogólniony (bez podania profesji) z informacją o przedmiocie jego zainteresowań: *Przedmowa do czytelnika gospodarstwo kochającego* Wstęp. Sk. Ponadto Haur traktuje czytelnika z szacunkiem, np.: [...] u Łaskawego *Czytelnika dopomagam się, aby takiegoż porządku w czytaniu przypilnował* Wstęp.Ek. Pisarz akcentuje fakt niewiedzy odbiorcy i poszukiwania przez niego odpowiednich informacji, stąd nazywa go *ciekawym czytelnikiem* Sk.13. Kontakt nadawcy z odbiorcą ma więc w tekście poradnikowym charakter zbliżony do dialogu, budującego relacje bliskości między nimi (dzięki m.in. zwrotom adresatywnym, znanemu im słownictwu profesjonalnemu, łączącemu nazwy potoczne i specjalistyczne, ułatwianiu odbioru poprzez stosowanie niekiedy dwóch terminów: ogólnopolskiego i gwarowego, określających ten sam desygnat) (por. Zierkiewicz 2004: 63 i 66). Można zatem przywołać stwierdzenie Krzysztofa Koehlera, który z perspektywy literaturoznawcy badał *Skład* *abo skarbiec*, określając go jako encyklopedię, i uogólnić na wszystkie dzieła Haura, że: „[...] punktem wszelkich odniesień wiedzy zawartej w encyklopedii była właśnie zagroda szlachecka i nic w tym dziwnego, skoro szlachcic był wirtualnym odbiorcą tego dzieła” (Koehler 2005: 148).

2.5. Odautorskie powiadomienie genologiczne

Odautorskie powiadomienie genologiczne, odnoszące się do wszystkich omawianych poradników, pojawia się najliczniej w ostatniej – trzeciej – publikacji Haura i sprowadza się do zastosowania kilku terminów: 1) ogólnej nazwy *traktat* ‘rozprawa, dysertacja’ SL 1807–1814, V: 646; Swil 1861, II: 1713, najczęściej stosowanej, pojawiającej się w numerycznym tytule każdego rozdziału; 2) ogólnej łacińskiej nazwy *compendium* ‘książka podręczna zawierająca podstawowe informacje dla danej dziedziny’; 3) ogólnych nazw wprowadzonych we wstępie: *księga, księgi, opera* łac. ‘dzieło, trud’; 4) bardziej precyzyjnego wyrażenia opisowego użytego również we wstępie: *o gospodarstwie dyskurs* ‘wywód, wypowiedź, dowodzenie’ SXVI, VI: 295; 5) nazw sugerujących gatunek praktyczno-użytkowy: *instruktarz* ‘zbiór instrukcji, wskazówek’ SXVI in. znac.; SL in. znac. oraz *memoriał* ‘książka pamiętna, pamiętnik’ SXVI in. znac.; SL 1807–1814, II: 55, np.: [kolofon informujący o intencji autora w *Ziemiańskiej ekonomice*] *Dawnym gospodarzom za memoriał, młodym za instruktarz* Tytuł.EZ.; 6) metaforycznej – konceptycznej – deskrypcji gatunku jako zbioru, czyli określeń *skład, skarbiec* w głównym tytule *Skład* *abo skarbiec znakomitych sekretów ekonomij ziemiańskiej*

(*skład* ‘miejsce złożenia rzeczy’, czyli rodzaj magazynu SL 1807–1814, III: 252–253; Swil 1861, II: 1492; *skarbiec* ‘miejsce chowania skarbów’, tj. u Haura przenośnie cennych porad SL 1807–1814, III: 249; Swil 1861, II: 1488). Na określenie zaś podstawowego aktu mowy – porady – stosuje pisarz leksem *sekret* ‘wiedza znana nielicznym’ SL 1807–1814, V: 212; Swil 1861, II: 1463.

Haur sięgnął więc po takie sygnały genologiczne, które: 1) identyfikują ogólnie gatunek jako naukowo-użytkowy: *traktat*, *compendium*, *księgi*, oraz praktyczno-użytkowy: *instruktarz*, *memoriał*; 2) pełnią funkcję ówczesnych wskaźników gatunku z zakresu agronomii: *o gospodarstwie ziemiańskim dyskurs*, *sekrety ekonomiej ziemiańskiej*; 3) określają formę zbioru: *skład*, *instruktarz*, wraz z oceną jego zawartości: *skarbiec*, *znakomite sekrety*⁴.

3. Aspekt strukturalny

Wszystkie poradniki Haura cechują się dużym podobieństwem formalnym. Istniejące między nimi pewne elementy różnicujące wyróżniają poszczególne dzieła na tle pozostałych (chodzi tu zwłaszcza o ostatnią książkę, trudną do jednoznacznego określenia gatunkowego: jako poradnika, protoencyklopedii, drukowanej sylwy). Uogólniając jednak to, co się tyczy wyłącznie fragmentów poradnikowych, należy zaakcentować ich porównywalną, pokrewną, sformalizowaną budowę. Do stałych składników kompozycyjnych należą: tytuł, wstęp (z przedmową o charakterze argumentacyjno-światopoglądowym i zawiązaniem relacji z odbiorcą), eksploracja tematu w postaci rozbudowanych rozdziałów i podrozdziałów oraz zakończenie części poradnikowej formą kalendarza.

Każde z Haurowych dzieł ma własny tytuł w postaci zawiadomienia (grupy nominalnej). Prawie identyczne tytuły pierwszej i drugiej publikacji, różniące się jedynie przestawnym szykiem: *Ekonomika ziemiańska generalna* oraz *Ziemiańska generalna ekonomika*, sygnalizują podobieństwo tematyčno-strukturalne między dwiema książkami. Odmienny (rozbudowany barokowy) tytuł ostatniego dzieła, traktatu encyklopedycznego *Skład abo skarbiec znakomitych sekretów ekonomiej ziemiańskiej*, informuje precyzyjniej o zawartości treściowej (*sekrety ekonomiej ziemiańskiej* ‘porady gospodarskie’) oraz formie (*skład*, *skarbiec* ‘zbiór cennych rzeczy’), zbudowany na zasadzie

⁴ Ponadto są w Haurowych poradnikach określenia niegenologiczne, informujące o ciągłości wydawniczej typu *nowa edycja*, *nowa ksiąga*, np.: *Zalecenie nowej księgi* Sk. 42; *Zalecam tedy tę nową trzecią editią, z różnemi nowemi materiami, do zabawy, uciechy i czytania godnemi, znajdzie każdy w niej zupełne już i gruntowne gospodarstwo, przy różnych politycznych i krotofilnych przykładach i historiach w każdym opisanych traktacie [...]* Sk.42.

konceptu, przywodzącego na myśl biblijny motyw skarbu wykopanego z roli: *Skład abo skarbiec znakomitych sekretów ekonomiej ziemiańskiej na polach wielkich i obszernych w sławnym na wszytek świat Królestwie Polskim [...] znaleziony [...] wykopany [...] Oprócz tytułu głównego występują liczne nagłówki w poszczególnych rozdziałach i podrozdziałach, a także wiele tytułów bocznych na marginesach.*

Wstęp zawiera przede wszystkim informacje o charakterze autoprezentacji, charakterystykę zagadnienia, określenie motywacji i kategorię adresata, a niekiedy również sygnały o sytuacji towarzyszącej powstaniu utworów (nazwanych *lukubracjami*, tj. ‘czymś, co się dzieje w nocy’, a więc ‘pisanymi porą nocną’, por. SL 1807–1814, II: 1309), wskazanie korzyści z posiadania poradnika i zachętę do jego kupienia, np.: *Zalecenie nowej księgi Sk. 42; Zalecam tedy tę nową trzecią edycją, z różnemi nowemi materiami, do zabawy, uciechy i czytania godnemi, znajdzie każdy w niej zupełne już i gruntowne gospodarstwo, przy różnych politycznych i krotofilnych przykładach i historiach w każdym opisanym traktacie [...] Sk.42.* (por. Zierkiewicz 2004: 62). Dla przykładu: a) w pierwszej książce wstęp zawiera wywód na temat wysokiej rangi zawodu rolnika i dawności rolnictwa, które Haur wyprowadza z Pisma św. oraz poglądów władców chrześcijańskich, a także argumentację co do ważności rolnictwa (prostota ziemiańskiego trybu życia sprzyja prowadzeniu cnotliwego życia, rolnictwo jako źródło przyjemności gospodarskich oraz zysku); b) w drugiej książce wstęp mieści: przedmowę, aprobację, listy przyjacielskie przesłane Haurowi oraz spis treści z numeracją stron; c) w trzeciej zaś książce we wstępie znajduje się: list Haura do króla Jana Sobieskiego, treść przywileju wydanego przez króla dla *Ekonomiki ziemiańskiej generalnej*⁵, inne listy, ilustracje, przedmowę do czytelnika oraz numerowany spis treści.

Właściwa część Haurowych dzieł zawiera obszerny pogrupowany tematycznie zestaw wskazówek i instrukcji. Pierwszy, najmniej obszerny, poradnik składa się z pokaźnego działu *Punkta partykularne ekonomiki ziemiańskiej* oraz zwięzłej części *Interrogatoria gospodarskie krótko zebrane*. W drugiej, znacznie bardziej rozbudowanej, książce powtarza się ten sam układ kompozycyjny (z nieco zmienionym tytułem *Interrogatoria albo instruktarz*) wzbogacony o *modelusze arytmetyczne* (‘tabele’) i ich eksplikacje. Trzeci zaś, imponujący rozmiarem, zbiór porad jest podzielony na 30 traktatów. Jego

⁵ Z użytecznością poradnika wiązała się nie tylko jego popularność wśród odbiorców, ale też znaczne korzyści finansowe. W przypadku Haura wiadomo, iż pisarz uzyskał od króla Jana Sobieskiego specjalny przywilej, na mocy którego nie można było drukować jego książek bez zgody autora. Ponadto sam Haur pisze w przedmowie do *Składu*, że cena jego poradników była dla niektórych wysoka.

główny korpus, jak było wspomniane, stanowi zbiór ułożonych tematycznie rozdziałów z poradami, podanych według hierarchii treści od zagadnień ogólnych do coraz bardziej szczegółowych, co jest przejawem precyzji oraz problematyzowania zjawisk, np.:

*Punkta partykularne podług których gospodarz każdy i urzędnik mają się sprawować
Punkta do inwentarza należące
O budynkach
O polach i rolach
O siewie ozimym
O siewie jarym
O zbożach [...] Ek. 1–7.*

Każdy rozdział i jego poszczególne części zawierają od kilku do kilkunastu porad. Tego typu akt mowy składa się albo z jednego rozbudowanego zdania (zwykle zagmatwanego składniowo zdania podrzędnego) lub jego równoważnika bądź też z kilku wypowiedzi. Elementami koniecznymi w porady są: a) leksemy oznaczające główny temat (zwykle w funkcji dopełnienia), np.: *pole, rola, sad, czynsz, żniwa*; b) czasowniki w trybie rozkazującym lub w formie bezosobowej, określające rodzaj czynności, np.: (czynsze) *wybieraj*, (ranę) *przemylaj*, (pole) *orać*, (zboże) *siać*; 3) człon zawierający pozostałe istotne treści porady, zwłaszcza okoliczniki lub fragmenty zdań podrzędnych okolicznikowych m.in. czasu, miejsca, sposobu, celu, np.: (czynsze wybieraj) *dwa razy do roku*, (ogrody sprawić) *wcześnie*, (siano zwozić) *do gumna*, (pracuj) *abyś miał pożytek*. Do składników fakultatywnych zalicza się występującą niekiedy informację o skutkach przyjęcia bądź odrzucenia porady (np.: uzyskanie błogosławieństwa Bożego lub poniesienie kary). Oprócz zasadniczej części narracyjnej do tekstu poradnikowego wplatane są inne formy wypowiedzi w celu potwierdzenia prawdziwości lub uatrakcyjnienia głównego przekazu. Mogą to być cytaty z dzieł (m.in. Arystotelesa, Florentina, Tybullusa, Columelli) w funkcji puenty, aforyzmu, np.: *Oracz, każdy kmieć, zagrodnik, chałupnicy &c. powinni z pilnej swojej prace na polu i w ogrodach wiwandę sobie obmyślić, żeby jej nie kupował, ale raczej co zdobywać będzie dla swoich innych potrzeb domowych przedawa, ponieważ Agricolam non emacem, fed vendacem esse oportet. Columella*. Haur, wzorem innych autorów (np.: Jakuba Ponętowskiego, Wespazjana Kochowskiego), podpira się autorytetem antycznych pisarzy i argumentuje swoje stanowisko w kwestii rolnictwa, przytaczając „laudacyjne i parenetyczne akcenty w starożytnych traktatach” (Gruchała, Grzeszczuk 1988: 39–40), np.: *Nad tę naukę gospodarską, za świadectwem ludzi świętych i poważnych, nie masz nic poćciwszego, zacniejszego, przystojniejszego, lepszego, jednym słowem (jako jeden godny rei rusticae scriptor mówi) nihil eorum, e quibus aliquid acquiritur*

*labore, homine dignius, Deoque magis probatus labor, agricultura [żadna praca z tych, które przynoszą korzyści, nie jest bardziej godna człowieka ani miłsza Bogu niż rolnictwo]. Starzy (jako Kato, człowiek mądry, rei rusticae assertor, świadczy) wiele razy człowieka dobrego chwalić chcieli, bonum agricolam, tamquam summo encomio, unoque verbo efferebant [podkreślali, że jest dobrym rolnikiem, traktując to jako najwyższą pochwałę]; ale i tu u nas w Polsce tym sposobem wielom dobrze się rządzącym ludziom przymawiają, iż dobry gospodarz EZ.1–2. Często pisarz dołącza również elementy graficzne (ilustracje, wzory tabel do księgowania, wykresy geometryczne, wzory projektów architektonicznych) albo wprowadza końcowe paragrafy, zwykle wyodrębnione łacińską lub polską nazwą: *precustodicia, notandum, consideratie, conclusja, przestroga* (bądź też pozbawione takich określeń), będące rodzajem zakończenia niektórych rozdziałów. Są w nich zwłaszcza dodatkowe uwagi gospodarskie lub ciekawostki dotyczące rolnictwa w innych krajach Europy bądź Afryki, a w *Składzie* przytacza ponadto rozmaite przykłady i historie z życia.*

Ostatnią częścią poradników jest podsumowujący całość odrębny gatunkowo kalendarz rolniczy (w każdym tekście o nieco zmienionym tytule), zawierający usystematyzowany harmonogram prac gospodarskich: w najwcześniejszym dziele ma on tytuł *Praktyka miesięczna gospodarstwa ziemiańskiego*, w drugiej książce *Kalendarz stary albo praktyka dwanaście miesięcy*. W trzeciej zaś mieści się on w przedostatnim traktacie pt. *Kalendarz roczny albo memoriał dwunastu miesięcy* i, co ciekawe, w kwestii prac gospodarskich zawiera odsyłacz do poprzedniego dzieła, sam zaś w postaci memoriału przekazuje informacje astrologiczne, mające wpływ na zdrowie człowieka.

Cechą Haurowych poradników jest zatem wyrazistość strukturalna, czytelny podział obszernego materiału oraz ułatwiony sposób poruszania się po nim dzięki dołączeniu spisu treści z numeracją stron.

4. Aspekt poznawczy (tematyka, miejsce, bohater, czas)

Jak stwierdza Ewa Zierkiewicz: „Poradniki [...] kreują określone „wersje rzeczywistości”, które często przekładają się na normatywne modele zachowania, propagowane wzorce życia, respektowane wartości” (Zierkiewicz 2004: 53). W podobnym tonie wypowiada się inna badaczka, Eliza Grzelakowa, pisząc: „Każdy poradnik bez względu na stopień profesjonalizacji zabiera swego odbiorcę w inny świat, świat, w którego centrum znajduje się przedmiot porady. Przekonanie o wysokiej randze tego, co możemy osiągnąć lub zobaczyć, jeśli dostosujemy się do zaleceń, jest podstawą tego typu przekazów. W tym celu

wykorzystuje się wiele technik perswazyjnych [...]. Równie często kreuje się wizję świata doskonałego, opartego na własnym systemie wartości, świata odpowiadającego oczekiwaniom odbiorcy celowego danego przekazu poradnikowego” (Grzelakowa 2010: 59).

Pod względem tematycznym poradniki Haura reprezentują ogólne kompendia wiedzy rolniczej, opisujące różnorodne dziedziny gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Podejmują zróżnicowaną problematykę (m.in. architektoniczną, agrarną, weterynaryjną, zielarską, ogrodniczą), mieszczącą się w ramach ówczesnej gospodarki feudalnej. Nadrzędny utylitarny charakter zdominował inne aspekty dzieła, np. naukowy, zgodnie z którym autor podaje wyłącznie takie wiadomości, które jego zdaniem przydadzą się każdemu ziemianinowi w prowadzeniu gospodarstwa. Zapoczątkowane jeszcze w czasach renesansu rozpowszechnianie obrazu wsi jako idealnego miejsca dla ludzkiej egzystencji wzmacniała ówczesna i późniejsza literatura parenetyczna, do której można zaliczyć także omawiane barokowe dzieła Haura. Pisarz już na pierwszych kartach swoich książek przedstawia zalety życia na wsi oraz prowadzenia gospodarstwa, czemu nadaje mocną – religijną – argumentację, zaś siłę perswazji wzmacnia, wprowadzając elementy sielskiego opisu.

Haurowa wizja świata – zgodnie z ówczesną tradycyjną postawą światopoglądową – przewidywała dla szlacheckiego domu centralne miejsce w sarmackiej rzeczywistości. Szlachecki dwór to miejsce samowystarczalne pod względem gospodarczo-kulturalnym, bez odniesień do życia wojskowego, choć z aluzjami do chwalebnej rycerskiej przeszłości (Koehler 2005: 307). Haur poszedł dalej w rozważaniach i ustalił sarmacki wzorzec ładu społeczno-kosmologicznego, zgodnie z którym gloryfikował stan szlachecki, wywyższając zawód rolnika, co argumentował, powołując się na przekaz Pisma św. oraz poglądy władców chrześcijańskich.

Ziemianin – żyjący w małym wiejskim otoczeniu, odizolowanym od reszty świata – musiał być samowystarczalny. Na potrzeby gospodarstwa znalazł się w pewnym stopniu na budownictwie, obserwował pogodę, by zaplanować prace polowe, zaopatrywał dom w żywność pochodzącą nie tylko z gospodarstwa, ale też z myślistwa, dysponował ludźmi, którzy w razie konieczności orientowali się w weterynarii, medycynie, zielarstwie. Zaradny gospodarz, zdaniem Haura, zabiega o wszelkie korzyści dla dworu lub domu, które czerpie oprócz gospodarstwa także z przestrzeni niezagospodarowanych, lasów, roślin dziko rosnących, wykorzystując to, co wydaje się bezużyteczne.

Wiejska arkadia – choć niepozbawiona swoich problemów i nie zawsze idealizowana – żyła we własnym, innym niż reszta świata, czasie, a właściwie w swoistym beczcasie, którego niszcząca moc czasu nie dotykała tak szybko jak życia w mieście. W przyrodzie regularnie powtarzał się czas cykliczny,

człowiek natomiast żył co prawda w czasie linearnym, ale żyty z naturą nie odczuwał tak mocno destrukcyjności czasu: z jednej strony w nieubłagany sposób się starzał, a z drugiej wraz z cyklicznym rytmem natury co roku niejako „odnawiał” wraz z przyrodą, na okrągło obserwując jej zamieranie i ponowne ożywianie, co w pewnym stopniu łagodziło poczucie upływającego czasu. Główny trzon Haurowego odmierzania czasu tworzy ważna, filozoficzno-kulturowa koncepcja czasu cyklicznego. Do tego typu czasu zalicza się porządek kosmiczno-przyrodniczy w rytmie krótkim, tj. w ujęciu dobowym, tygodniowym, miesięcznym i rocznym, oraz w cyklu długim, obejmującym wieloletni okres regularnie powtarzającej się działalności rolniczej człowieka (mityczny wymiar pracy na roli). Na tę przyrodniczą koncepcję czasu nakłada się jeszcze inna, światopoglądowa, zakorzeniona w tradycji polskiego narodu idea czasu liturgicznego, która dodatkowo współorganizuje cykliczny kalendarz prac gospodarskich. Ponadto jest u Haura jeszcze jedna – nowa, renesansowa, przełomowa w tamtych czasach, koncepcja czasu liniowego (Bogucka 1987: 348), która odzwierciedla realny bieg życia każdego bytu (człowieka, zwierzęcia, rośliny, przedmiotu, niszczonego z wpływem czasu), zawierającego się w granicach początku i końca, np.: narodzin i śmierci lub młodości, dojrzałości i starości. Każda z tych płaszczyzn, różnorodnych w swej istocie, ma u Haura wspólną cechę, którą stanowi przekaz propagowanej przez pisarza postawy światopoglądowej i aksjologicznej.

5. Aspekt aksjologiczny

Zachwalając żywot ziemiański, Haur odzwierciedla własną postawę światopoglądową, ta zaś z kolei świadczy o jego utożsamianiu się z ideałami ówczesnej szlachty. Zdaniem Krzysztofa Koehlera, według pisarza: „Ziemiaństwo [...] jest historycznie pierwotne i nacechowane aksjologicznie” (Koehler 2005: 149), czemu dawny autor nadawał religijną argumentację. Oprócz tego Haur budował swoją wizję ładu świata, przenosząc na polski grunt szlachecki myśli starożytnych filozofów „o państwowotwórczej roli domostwa” (Koehler 2005: 149). W polskich warunkach „Arystotelesowska definicja rzeczypospolitej z szlacheckiej perspektywy poznawczej mogła być interpretowana jako jasna i czytelna ideologia stanowa: »Rzeczypospolita jest zjednoczeniem domów«” (Koehler 2005: 149). W najbardziej rozbudowanym dziele *Skład abo skarbiec* Haur rozwinął swoją teorię – wyszedł poza wymiar historyczno-polityczny, skupiając się na metafizycznym aspekcie porządku społecznego. Na podstawie obserwacji żywiołu natury, który wiejskiego człowieka zewsząd otacza, ale który jest poza ludzką kontrolą, Haur

doszedł do wniosku, że każda rzecz ma w świecie swoje miejsce zgodne z jej funkcją użytkową (Koehler 2005: 149–150). Zatem człowiek trudniący się uprawą roli oraz jego domostwo są częścią natury, współgzystuje z nią, nie bojąc się nieokiełznanymi sił przyrody: „człowiek osiadły w domku usadawiał się w miejscu w zgodzie z najświętszą i klasyczną tradycją (kanon Pisma Świętego i tradycji grecko-rzymskiej), następnie w zgodzie z hierarchiczną strukturą państwa jako całości, stanowiąc jego »zaczyn« i wreszcie w całkowitej zgodzie [...] z zasadniczym prawem natury, przewidującym dla każdego przedmiotu (bądź bytu), odpowiadające mu miejsce, związane z jego celem i funkcją. Dlatego też człowiek osiadły nie traktuje natury z poczuciem lęku lub winy [...]. Osadzenie się w miejscu, wybudowanie domku staje się [...] ochroną stanu posiadania. Przy czym posiadanie jest stanem naturalnym wolnego człowieka” (Koehler 2005: 150). Haur stwierdza: [...] *człowiekowi obeszcie abo majątność jaka, potrzebna jest na świecie, zaś ta majątność ma być własna, nie spólna z inszemi gospodarzami* Sk.5. Posiadanie własności z jednej strony warunkowało szlachecką wolność, z drugiej zaś pociągało kwestię moralnej odpowiedzialności za swoje dobra. Okazuje się więc, że: „stan posiadania był elementem harmonii kosmicznej, społecznej, politycznej, był też elementem harmonii etycznej” (Koehler 2005: 151).

Aksjologicznie traktuje Haur nie tylko stan szlachecki, ale też czas. Zachęca do solidnej pracy, skrupulatnego prowadzenia rachunków, uczciwych rozliczeń itd., np.: *Panowie urzędnicy żeby najraniej wstawali, a napośledzej spać chodzili, chłopów nade dniem do roboty budzili, żadnego w powinnej robociźnie nie ochraniali* Ek.67; [o konieczności spisowania inwentarza] *gdyż przez ten sposób zabezpiecz może majątności spustoszeniu* Ek.2; *Bez kwitu żadnej rzeczy nie wydawać nikomu dla dostatecznego rachmistrzom albo swoim panom dokumentu i wyrachowania się* Ek.71. Pochwała pracowitości jest przejawem wartościowania czasu, świadczącego o godziwym, pobożnym życiu. Jak bowiem stwierdza Piotr Kowalski: „W rzetelnym odmierzeniu czasu widzieć trzeba było powinności etyki, zapobiegające pokusom grzeszności” (Kowalski 2000: 228).

6. Aspekt językowo-stylistyczny

6.1. Porada jako główny akt mowy

Porada jest powszechnie znanym i stosowanym aktem mowy. Należy do dużego zbioru aktów dyrektywnych (m.in. prośb, rozkazów, nakazów, żądań), mających wywierać określony wpływ na drugiego człowieka. Renata Grzegorzewska stwierdza, iż: „Nacisk na odbiorcę może mieć na celu: 1° wywołanie

działania słownego (pytanie) lub innego (dyrektywy: rozkazy, groźby, prośby itp.), a także 2° wpłynięcie w pewien sposób na odbiorcę, przede wszystkim na jego stan mentalny przez perswazję (rady i innego typu wypowiedzi przede wszystkim wartościujące) bądź też przez działanie manipulacyjne unikające jawnego przekonywania” (Grzegorzczkova 1991: 24). Eksplikację *rady*, zawierającą rejestr jej elementarnych cech semantycznych, zaproponowała w latach siedemdziesiątych XX w. Anna Wierzbicka (1973: 214), która w specyficznym języku semantycznym ustaliła przytaczaną do dziś przez badaczy formułę *rady* (na przykładzie zwrotu *radzę ci iść*) w postaci następującego – tu nieco uogólnionego – stwierdzenia:

„zakładając, że nie wiesz, co zrobić,
chcę spowodować, żebyś wiedział, co zrobić, co byłoby dla ciebie dobre,
wyobrażając sobie, że ja jestem tobą,
mówię: chcę żebyś ...” (zob. Wierzbicka 1973: 214).

Pomimo powszechności stosowania oraz ogólnej wiedzy na temat porady, niełatwo zaklasyfikować ten akt pod względem jego siły oddziaływania (Ficek 2013: 83; Przyklenk 2013: 296–298). Wierzbicka postrzega radę bardziej jako czynność mówienia, tj. doradzania, pouczenia odbiorcy, niż nakłaniania do podjęcia przez niego działania⁶. Inny badacz, Aleksy Awdiejew, traktuje radę jako jeden z aktów rozstrzygnięcia (razem ze zgodą na działanie, odmową lub niezdecydowaniem) (Awdiejew 1987). Podobne stanowisko zajmuje Stanisław Grabias, którego zdaniem nadawca rady wykazuje zainteresowanie możliwym działaniem odbiorcy (Grabias 1994: 270). Natomiast Leszek Tymiakin proponuje, by w zakresie mocy illokucyjnej imperatywów wprowadzić oprócz silnych intencjonalnie norm i dyrektyw tzw. perswazywy łagodne, do których zalicza także radę (Tymiakin 2007: 56). Słuszna zatem zdaje się konstatacja Ewy Ficek, „iż poszerzanie inwentarza warunków, decydujących o przyporządkowaniu danego obiektu do wydzielonej przez obserwatora klasy, nieuchronnie prowadzi do różnych typologii” (Ficek 2013: 84). W niniejszym opracowaniu posługuję się leksemem *porada*, a nie *rada* z uwagi na jego konotacje semantyczne, *porada* bowiem to „specjalistyczna, fachowa rada” (Ficek 2013: 93) w przeciwieństwie do zazwyczaj okazjonalnej, spontanicznie udzielanej rady. Wymiennie, by nie nadużywać słowa *porada*, używam określeń synonimicznych: *zalecenie*, *instrukcja*, *wskazówka*. Jak stwierdza

⁶ Na podstawie eksplikacji Wierzbickiej powstał kolejny schemat interpretacyjny rady/porady stworzony przez Artura Rejtera (2004: 247):

mówię: *zrób coś w jakiś sposób*

myślę: *chcesz to wiedzieć, a ja wiem, jak to zrobić*

myślę: *wiesz, że gdy to mówię, chcę ci pomóc*

myślę: *nie musisz robić tak, jak mówię.*

Tomasz Piekot: „porada jest sytuacyjnym wariantem rady. W akcie porady wykorzystywany jest bowiem ten sam czasownik performatywny, choć komunikacja odbywa się w innej sytuacji społecznej. O poradę zwracamy się do specjalistów, rady zaś udziela nam znajomi – nawet nieproszeni” (Piekot 2010: 99). Podobnie jak Piekot uznają, że „rada jest prymarnym, podstawowym aktem mowy, porada – jej sytuacyjnym wariantem (konieczna jest prośba i kontakt ze specjalistą)” (Piekot 2010: 99). Niemniej samą poradę traktuję jako gatunek wtórny, co potwierdzałyby u Haura: jej sformalizowany kształt, oficjalna sytuacja oraz rozbudowana struktura wypowiedzi. Porada ma w analizowanych tekstach charakter bezpośredni i dyrektywny. Choć sama w sobie, tj. jako pojedynczy akt, jest konstrukcyjnie prosta, to na tle najbliższego kontekstu (paragrafu, rozdziału) jest jednak zewnętrznie obudowana przede wszystkim innymi poradami, a czasem także aforyzmem lub uwagami typu *notanda*, *consideratie*. Porady zawarte w książkach rolniczych Haura spełniają funkcję pragmatyczną w zakresie czterech zasad komunikacyjnych: 1) ilości, bowiem zawierają najbardziej przydatne dla sarmackiego gospodarza wiadomości; 2) jakości, gdyż są to zwykle porady gospodarskie, architektoniczne, weterynaryjne znane od wieków, a więc sprawdzone, ale są też zalecenia nowatorskie, jak np. propagowanie założenia własnej biblioteki; 3) stosunku, ponieważ stanowiły pożyteczne dla ówczesnego odbiorcy kompendium wiedzy, dostosowane do oczekiwań odbiorcy; 4) sposobu, są bowiem uporządkowane treściowo i kompozycyjnie, napisane zrozumiałym językiem, przede wszystkim potocznym, z domieszką specjalistycznej terminologii naukowej i elementami stylu urzędowego w niektórych traktatach, np.: poświęconych architekturze, łowiectwu (por. Grzelakowa 2002: 261–262).

W Haurowych poradnikach brakuje bezpośredniego wykładnika porady, tj. czasownika radzić, „jednak wykorzystywane środki zawierają w strukturze głębokiej sem właściwy temu aktowi mowy” (Rejter 2004: 247). Jak stwierdza Tomasz Piekot, czasownik performatywny typu *radzić* jest niekonieczny (fakultatywny) (Piekot 2010: 98–99).

6.2. Wyznaczniki językowo-stylistyczne

Do najważniejszych cech gramatycznych, podkreślających ponadczasowy charakter pracy na roli, należą formy czasownikowe w postaci: 1) bezokoliczników, np.: *Przestrzegać, aby według czasu i zwyczaju wszelkie były sprawowane pola* Ek.7; *W zimie stodoły dla drugiego zboża wyprzątać, wymłócić, świeżą ponaściłać słomą, ile kto nie ma na dwuletnią cresencją, stodół albo kawy* Ek.8; 2) form bezosobowych, np.: *Jęczmień, dla wykruszenia ości*

po zmlóceniu, aby gołe kłosowano ziarno Ek.8; Klacze, gdy są na ozrzebieniu, aby nimi na ten czas nie pracowano [...] Ek.43, 3) form 3. os. l. mn., sugerujących rozpowszechnienie zwyczaju wykonywania czynności gospodarskich w określonym czasie, np.: *Nabiałły tak od krów, jako i od owiec trzy razy na dzień spuszczają: z rana, na południe i z wieczora [...] Ek.32; Stawy we trzy lata po narybieniu spuszczają, których czas terminować trzeba Ek.42; 4) form 2. os. l. poj. trybu rozkazującego, np.: *Gdzie się otworzy zołza, na tym miejscu dziegiem dwa razy w dzień smaruj [...] Ek.47; Wezmij ciepłego chleba z pieca świeżo wyjętego, a zmieszawszy z solą co dzień odnawiając aż się zgoi przywija Ek.54; 5) aspektu niedokonanego, podkreślającego wielokrotne wykonywanie czynności w ramach wielu cykli vegetacyjnych, np.: *Gałęzie okrzesywać ze rdzy i gruby drzewowej skorupy ku wiosnie oskrobywać trzeba Ek.17; [...] na kapuścisku siewają marchew, która zawsze zwykła się darzyć Ek.9.***

Pod względem stylistycznym wyróżniają się następujące cechy językowe: 1) precyzja w opisie zagadnienia i jego uporządkowanie na zasadzie od ogółu do szczegółu, np.: *W budynkach takowe mają być w nich wygodny i wczasu gmachy. Naprzód sieni widoczna, izby wesole, pokoje wczesne, alkierz [...] i gabinety wygodne, sale przestronne EZ.7; Pola abo role, które są trojaki: jedne na oziminę, drugie na jarzynę, trzecie na ugór, według kadencyjy jako na który rok przypadną Ek.3; Rol takowa różność, które są piaskowate, przyglinkowate, rędzinne, prusnice, jełowate, sapowate [...] Ek.3-4; 2) enumeracja, zwykle bez dodatkowych określeń, zwłaszcza gdy chodzi o terminy specjalistyczne, np.: *Na piaskach, rędzinach, prusnicach, na tych każde zboże przyorują, bo takie ziemie są suche Ek.6, lub z określeniami (najczęściej przydawkami specyfikującymi, świadczącymi o precyzji autora), np.: odkryte pole 'rola po wykarczowanej puszczy', rędzinne pole 'urodzajne', bujna rola 'żyzna', ciepła rola 'łatwo nagrzewająca się', jałowa rola 'nieurodzajna', przykrogórzysta rola 'stroma, mocno górzysta'; 3) konkretność, brak metafor i neutralne nacechowanie wypowiedzi, pozbawione emocji, np.: *Jeśli role uprawiają i według grontów zasiewają, aby nie płoniały role, bo to zwyczajna, iż młynarze rzadko są dobrzy gospodarze, gdyż się oni z młyna na miarki raczej spuszczają EZ.142; [We wrześniu] Ścierń na zycysku, pszeniczysku w ostatni kwadrze tego miesiąca dla jarzyn na lato podorać, aby przez zimę dobrze odleżały się pola Ek.113; 4) potoczne słownictwo i składnia (często zagmatwana), wspomagające funkcję użytkową⁷, np.: [Porada, by we dworze były zawsze przygo-***

⁷ Trudno jednoznacznie określić przynależność stylową dawnych poradników. Twórczość Haura pokazuje współistnienie trzech stylów: głównego potocznego oraz dwóch uzupełniających się, tj. naukowego i urzędowego. Rejter stwierdza, iż „Staropolskie teksty poradnikowe sytuują się w grupie komunikatów mieszczących się na styku konwencji wypowiedzi prywatnych (bezpośredniość – konstrukcje osobowe) oraz naukowych i/lub urzędowych (oficjalność

towane lekarstw] i kto tylko w twojej zachoruje dziedzinie, każdego takiego powinieneś ratować zdrowia, ile tam, gdzie miasto i doktor do nabywania tych rzeczy są dalekie, a te snadnie w domu dość małym kosztem mogą być zawsze do przechowania przysposobione Ek.26; Karczmarz ma mieć muzykę zwyczajną, dudę i skrzypka, którym tanecznicy płacą, osobliwie ci, którzy w tańcu przodkują, karczmarz jednak ma też pewnych czasów utraktować muzykę, aby się od niego gdzie indziej nie oddalili, albowiem szynk bez muzyki, wóz bez smarowidła, taniec bez dziewczki, za nic nie stoi Sk.156; 5) obecność stylu naukowego⁸ (definiowanie pojęć, słownictwo profesjonalne typu *póltrolnik*, tj. historyczno-ekonomiczna nazwa 'chłopa posiadającego gospodarstwo mniejsze o połowę od kmiecia', uwagi metatekstowe porządkujące strukturę wywodu: *jak już o tym opisano, pierwszy sposób, drugi sposób*, odsyłacze do wcześniejszych publikacji Haura), np.: *Tłok, ziemia dawno odłogiem leżąca, od bydła na niej pasącego stłoczona, tłoczona ziemia* Sk.26; 6) elementy stylu urzędowego (np.: bezosobowość, brak nacechowania emocjonalnego), np.: *Z odwożem, gdy zboża suche, pilnie za pogod do gumna pośpieszyć* Ek.8; *Tego także przestrzegać, aby na garściach długo w polu nie trzymano zboża* Ek.8; 7) środki artystyczne (pytania retoryczne), np.: *Cóż albowiem piękniejszego wymyślić albo odmalować może malarska inwencja nad rozlicznych kolorów potrząsione kwieciami zazieleniałe pola? Co miłszego, przyjemniejszego i użyteczniejszego być może jako zapatrować się na gromadne bydła i owiec trzody pasące się w przestronnych pastwiskach? Pracowitych pszczołek plastry miodem napętlione zbierać? Welny z owiec zdejmować? Fruky, grona winne*

– konstrukcje bezosobowe). Rozmaitość konwencji wiązać należy z dużym stopniem nacechowania indywidualizmem twórców, wynikającym z sytuacji komunikacyjnej minionych epok. W okresie staropolskim konwencje komunikacyjne nie były jeszcze na tyle normatywne, aby mówić o „czystych” odmianach funkcjonalnych, niemniej droga ewolucji wielu gatunków użytkowych biegła raczej od komunikatów o nacechowaniu indywidualnym (prywatnym) ku realizacjom oficjalnym (np. Rejter, 2000). Obecność obu typów konwencji świadczy więc o świadomości istnienia ich w ówczesnym uniwersum komunikacyjnym” (Rejter 2004: 248). Współcześnie sytuacja jest bardziej skomplikowana, np.: Stanisław Gajda uważa poradnik za gatunek naukowy (Gajda 1982, 2001), zaś Jerzy Bartmiński za gatunek stylu potocznego (Bartmiński 1991, 1993).

⁸ Związki dawnego poradnika ze stylem naukowym zauważa m.in. Ewa Ficek, konstatując, iż „proza poradnicza, choć w większości prosta, by nie powiedzieć: prymitywna pod względem komunikacyjnym, zbliżała się niejednokrotnie do form stylu naukowego [...]” (Ficek 2013: 55). Zdaniem badaczki, „duże znaczenie dla zachowania tożsamości oraz ciągłości gatunku miała względna stałość funkcji oraz praktycznego celu komunikatu. Definitywnie nie zmienił się również »kontekst życiowy« tak bliski codziennej komunikacji struktury” (Ficek 2013: 56). W wiekach późniejszych „nadal zachował się ów podstawowy zrab, tj. intencja, funkcja i sytuacja nadawczo-odbiorcza, nowością zaś była typowa dla przemian cywilizacyjnych pewna zmiana »horyzontu oczekiwań«, z czasem formowały się nowe, lepiej spełniające swe zadania odmiany gatunkowe” (tamże).

w jesieni zrywać? W rzekach, jeziorach, stawach wszelakiego rodzaju ryby zławiać?; 8) perswazyjność (zachęcający tytuł, dyrektywność, odniesienia do autorytetów w danej dziedzinie, cytaty z literatury w formie aforyzmów, przykłady z życia, akcentowanie uniwersalności i wystarczalności udzielanych porad), np.: *Len już przesuszony trzeć trzeba miądlcami, a pocierać cierlicami* Sk.82; *Nauka, aby drzewa pewny czyniły pożytek* EZ.62; *Jako ziemię na ogrody uprawiać* EZ.50. Jak twierdzi Ewa Zierkiewicz: „Poradniki są zatem szczególnym gatunkiem piśmiennictwa przesiąkniętego przekazem perswazyjnym [...]. Perswazją jest nasycona wszelka dydaktyka. Oddziaływania perswazyjne są budowane przede wszystkim na autorytecie autora-pedagoga (intelektualnym, moralnym, zawodowym, osobistym) i z tego też względu duże znaczenie ma działanie własnym przykładem” (Zierkiewicz 2004: 147).

7. Zakończenie

Przeprowadzona analiza genologiczna dawnych poradników rolniczych Jakuba Kazimierza Haura (choć trudna do opisu z perspektywy historycznej z powodu niewyklarowanego w pełni gatunku oraz bardzo zróżnicowanego kontekstu historycznoliterackiego epoki) prowadzi do kilku końcowych spostrzeżeń.

U źródeł poradnika leży jeden z podstawowych aktów mowy – rada, porada, powszechnie stosowany w wielu sytuacjach społeczno-komunikacyjnych. Załączki gatunku pojawiają się pod koniec średniowiecza i wiążą się z literaturą parenetyczną. Poradnik wyrósł więc z literatury dydaktycznej, propagującej pewien idealny wzorzec, i przybrał użytkową formę porad, prowadzących do urzeczywistnienia tego optymalnego wzorca. W dobie staropolskiej istniało kilka odmian gatunkowych: poradniki myśliwskie, rolnicze, zielarsko-medyczne, ogrodnicze, kulinarne. Formę poradnikową oraz odpowiednią tematykę (pedagogiczną, medyczną, agrarną, architektoniczną itd.) sygnalizowały użyte w tytule wyrażenia opisowe typu: *księgi o gospodarstwie, książki o zachowaniu zdrowia, nauka budownictwa*, leksemy, np.: *gospodarstwo, ziemianin, myślistwo, lekarstwa, herbarz*, oraz konstrukcje o ..., np.: *o ziołach, o sypaniu stawów*. W czasach Haura – i jeszcze dwa wieki później – nie było więc ustabilizowanej nazwy gatunkowej. Leksem *poradnik* określający autonomiczny gatunek po raz pierwszy pojawi się dopiero na początku XIX w. Sam zaś Haur używał takich sygnałów genologicznych, które: 1) identyfikują ogólnie gatunek jako naukowo-użytkowy: *traktat, compendium, książki*, oraz praktyczno-użytkowy: *instruktarz, memoriał*; 2) pełnią funkcję ówczesnych wskaźników gatunku z zakresu agronomii: *o gospodarstwie*

ziemiańskim dyskurs, sekrety ekonomijei ziemiańskiej; 3) określają formę zbioru: *skład, instruktarz*, wraz z oceną jego zawartości: *skarbiec, znakomite sekrety*.

Choć analiza poradnika rolniczego z perspektywy historycznej jest trudna do opisu z powodu niewyklarowanego w pełni gatunku oraz bardzo zróżnicowanego kontekstu historycznoliterackiego epoki, można uchwycić kilka cech wspólnych i to nie tylko dla poradnika gospodarskiego, ale też innych jego odmian, różniących się właściwie tylko tematyką i słownictwem terminologicznym. Do podstawowego rejestru cech gatunkowych poradnika należą: wyraźna intencja użytkowa; wielofunkcyjność (poradnictwo, instruktarz, harmonogram prac gospodarskich, teksty w funkcji informacyjno-pouczająco-ludycznej); spójna, sformalizowana struktura hierarchicznie ułożonych rozdziałów i ich mniejszych części, oparta na schemacie gradacyjnym od ogółu do szczegółu; wielotekstowość (właściwa część poradnikowa oraz inne gatunki: kalendarz, zwierciadło, przykłady i historie); wielostylowość (współlistnienie stylu potocznego z elementami stylu naukowego i urzędowego); dialogowy kontakt między nadawcą a odbiorcą; autokreacja nadawcy jako eksperta, opierająca się na jego wiedzy i życiowym doświadczeniu; kreacja odpowiedniej wizji doskonałego świata, do której realizacji prowadzą udzielane przez autora porady; nacechowanie aksjologiczne porad; podawanie wskazówek w optymalnej wersji; budowanie wrażenia przydatności, uniwersalności i wystarczalności porad w sytuacjach życiowych; dydaktyzm; perswazyjność. Analizowane dzieła Haura pochodzą z epoki, gdy gatunek poradnikowy nie był jeszcze w pełni wykrystalizowany (dwie wcześniejsze jego książki – *Ekonomika ziemiańska generalna* i *Ziemiańska generalna ekonomika* – są bardzo zbliżone do samodzielnego gatunku poradnikowego, natomiast *Skład* przypomina kompilację poradnika z różnymi gatunkami użytkowymi i literackimi), pokazują więc tylko pewien etap w historii poradnika, poprzedzający czasy jego intensywnego rozwoju od XIX w. Niemniej już w XVII-wiecznych tekstach Haura występują cechy, które utrzymują się do współczesnych czasów i zostaną uznane za ważne wyznaczniki gatunku (kategoria odbiorcy poszukującego pomocy; świadomość autora w kwestii zapotrzebowania społecznego na taki typ publikacji; obietnica pomocy; kreacja doskonałego świata; techniki perswazyjne; wielostylowość; wielotekstowość; wielofunkcyjność; względy komercyjne) (por. m.in. Zierkiewicz 2004; Ficek 2013).

Literatura

- Awdziejew A. (1987): *Pragmatyczne podstawy interpretacji wypowiedzi*. Kraków.
- Bachtin M. (1986): *Problem gatunków mowy*. [W:] tegoż: *Estetyka twórczości słownej*. Przeł. D. Ulicka. Warszawa.
- Baczko B., Hinz H. (wybór i oprac.) (1975): *Kalendarz półstuletni 1750–1800. Wybór tekstów*. Warszawa.
- Bartmiński J. (1991): *Styl potoczny jako centrum systemu stylowego języka*. [W:] *Synteza w stylistyce słowiańskiej*. Red. S. Gajda. Opole, s. 33–47.
- Bartmiński J. (1993): *Styl potoczny*. [W:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2. Red. J. Bartmiński. Wrocław, s. 115–134.
- Bernacki M., Pawlus M. (Red.). (2005): *Słownik gatunków literackich*. Bielsko-Biała.
- Bieńkowski T. (2002): *Aspekty edukacji staropolskiej (Stanowe modele życia i wzory osobowe)*. „Rozprawy z Dziejów Oświaty”. T. XLI, s. 7–29.
- Bolecki W., Opacki I. (Red.). (2000): *Genologia dzisiaj*. Warszawa.
- Borawski S., Furdal A. (2003): *Wybór tekstów do historii języka polskiego*. Warszawa.
- Chrzanowski T. (1984): *Uwagi o intelektualistyczno-kolekcjonerze w Polsce na przełomie renesansu i baroku*. [W:] *Mecenas, kolekcjoner, odbiorca. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice*. Red. E. Karwowska. Warszawa, s. 121–145.
- Dacka-Górzyńska I., Partyka J. (Red.). (2009): *Staropolskie kompendia wiedzy*. Warszawa.
- Dobrzyńska T. (1992): *Gatunki pierwotne i wtórne (Czytając Bachtina)*. [W:] *Typy tekstów*. Red. T. Dobrzyńska. Warszawa.
- Doroszewski W. (Red.) (1958–1969): *Słownik języka polskiego*. T. 1–11. Warszawa.
- Dziechcińska H. (2002): *Hasło Parenetyka*. [W:] *Słownik literatury staropolskiej*. Red. T. Michałowska. Wrocław, s. 618–623.
- Dudek D.: *Pojęcie kultury fizycznej w polskiej tradycji terminologicznej do roku 1939* www.wtir.awf.krakow.pl/pdf/rozne/publik_pracownikow/.../pojecie_kultury_fiz, dostęp: 21.01.2017]
- Ficek E. (2013): *Poradnik. Model gatunkowy i jego tekstowe aktualizacje*. Katowice.
- Gajda S. (1982): *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym*. Warszawa–Wrocław.
- Gajda S. (1991): *Gatunki wypowiedzi potocznych*. [W:] *Język potoczny jako przedmiot badań językoznawczych*. Red. S. Gajda, Z. Adamiszyn. Opole, s. 67–74.
- Gajda S. (1993): *Gatunkowe wzorce wypowiedzi*. [W:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2. Red. J. Bartmiński. Wrocław, s. 245–258.
- Gajda S. (2001): *Język naukowy*. [W:] *Język polski*. Red. S. Gajda. Opole, s. 294–316.
- Galilej C. (2014a): *Pastorałka w ujęciu genologicznym na przykładzie Symfonii anielskich Jana Żabczyca (XVII w.)*. „Prace Filologiczne” LXV, s. 125–141.
- Galilej C. (2014b): *Kolęda teologiczna jako gatunek na przykładzie Symfonii anielskich Jana Żabczyca (XVII w.)*. [W:] *Język nasz ojczysty. Zbiór studiów*. Red. B. Taras. Rzeszów, s. 120–132.
- Galilej C. (2015): *Kolęda noworoczna w ujęciu genologicznym na podstawie Symfonii anielskich Jana Żabczyca (XVII w.)*. „Prace Językoznawcze” XVII/3, s. 27–40.
- Greń Z. (1994): *Semantyka i składnia czasowników oznaczających akty mowy w języku polskim i czeskim*. Warszawa.
- Gruchała J. S., Grzeszczuk S. (1988): *Staropolska poezja ziemiańska. Antologia*. Warszawa.
- Grzegorzczkowska R. (1991): *Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy*. [W:] *Język a kultura*. T. 4. Red. J. Bartmiński, R. Grzegorzczkowska. Wrocław.
- Grzelakowa E. (2010): *O propagowaniu wiedzy ogrodniczej w opracowaniach popularnonaukowych*. [W:] *O trudnym łatwo*. Red. J. Miodek, M. Zaśko-Zielińska. Wrocław, s. 5969.
- Indyk M. (1986): *Spójność tekstów językowych*. [W:] *Teoretycznoliterackie tematy i problemy*. Red. J. Sławiński. Wrocław, s. 175–191.
- Janik M. (2013): *Kalendariografia polska od XVI–XVIII wieku. Próba typologii*. [W:] *Kalendarze staropolskie*. Red. I. Dacka-Górzyńska, J. Partyka. Warszawa, s. 9–52.

- Kalbarczyk A. (2013): *Liryka wśród aktów mowy. Próba aplikacji językoznawczych teorii pragmatycznych do analizy tekstu lirycznego*. Lublin.
- Kargulowa A., Ferenz K. (1991): *Społeczny kontekst poradnictwa. Poszukiwanie szans dla poradnictwa w działalności kulturalno-oświatowej*. Warszawa.
- Kargulowa A. (Red.) (1996): *Z podstaw poradoznawstwa*. Wrocław.
- Karłowicz J., Kryński A.A., Niedźwiedzki W. (Red.) (1900–1927): *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Warszawa.
- Koehler K. (2005): *Domek szlachecki w literaturze polskiej epoki klasycznej*. Kraków.
- Kolbuszewski J. (1997): *Poradnik towarzyski*. [W:] *Słownik literatury popularnej*. Red. T. Żabski. Wrocław.
- Korolko K. (1990): *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*. Warszawa.
- Krzysztofik M. (2013): *Kategoria czasu antropologicznego w polskim kalendarzu XVII-wiecznym*. [W:] *Kalendarze staropolskie*. Red. I. Dacka-Górzyńska, J. Partyka. Warszawa, s. 61–86.
- Labocha J. (1985): *Sposoby wyrażania żądania we współczesnej polszczyźnie mówionej*. Cz. 1. „Polonica” 11.
- Labocha J. (1986): *Sposoby wyrażania żądania we współczesnej polszczyźnie mówionej*. Cz. 2. „Polonica” 12.
- Lalewicz J. (1984): *Uwagi o ikonizacji tekstu*. „Pamiętnik Literacki”, z. 4, s. 115–122.
- Linde S. B. (1807–1814): *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa.
- Łoś J. (1922): *Początki piśmiennictwa polskiego (Przegląd zabytków językowych)*. Lwów.
- Mayenowa M.R. (Red.) (1966–2012): *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 27. Wrocław–Warszawa.
- Michałowska T. (2002): *Hasło Gatunek literacki*. [W:] *Słownik literatury staropolskiej*. Wrocław, s. 280–287.
- Osiewicz M. (2012): *Analiza kwantytatywno-porównawcza słownictwa Ksiąg o gospodarstwie Piotra Krescentyna (1549)*. „Poznańskie Studia Polonistyczne”. Seria językoznawcza. T. 19(39), z. 1, s. 67–92.
- Ostaszewska D. (Red.). (2000): *Gatunki mowy i ich ewolucja*. T. 1. Katowice.
- Ostaszewska D. (Red.). (2004): *Gatunki mowy i ich ewolucja*. T. 2. Katowice.
- Ostaszewska D. (Red.). (2007): *Gatunki mowy i ich ewolucja*. T. 3. Katowice.
- Ostaszewska D. (Red.), Przyklenk J. (współudz.) (2011): *Gatunki mowy i ich ewolucja*. T. 4. Katowice.
- Partyka J. (1988): *Szlachecka silva rerum jako źródło do badań etnograficznych*. „Etnografia Polska”. T. XXXII, z. 2, s. 67–94.
- Partyka J. (1995): *Rękopisy dworu szlacheckiego*. Warszawa.
- Piekot T. (2010): *Rekomendacje w raportach ewaluacyjnych jako wyspecjalizowane porady*. [W:] *Dobra rada nie zawada. Rady, porady, poradniki w języku, literaturze i kulturze*. Red. W. Żarski, B. Staniów. Koszalin, s. 93–104.
- Przybyła O. (2004): *Akty mowy w języku nauczycieli*. Katowice.
- Przyklenk J. (2013): „Genus” w służbie „medium”, czyli o (nie)zmienności (?) gatunkowych wyznaczników porady językowej. [W:] *Tekst – akt mowy – gatunek wypowiedzi*. Red. U. Sokólska. Białystok, s. 295–314.
- Rejter A. (2002): *Kształtowanie się gatunku reportażu podróżniczego w perspektywie stylistycznej i pragmatycznej*. Katowice.
- Rejter A. (2004): *Wzorec gatunkowy staropolskich poradników myśliwskich i jego uwarunkowania*. [W:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*. T. 2. Red. D. Ostaszewska. Katowice, s. 246–257.
- Rzepka W.R., Wydra W. (1995): *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*. Wrocław.
- Sarnowska-Gieffing I. (2003): *Od onimu do gatunku tekstu. Nazewnictwo w polskiej satyrze do 1820 roku*. Poznań.
- Searle J. R. (1987): *Czynności mowy. Rozważania z filozofii języka*. Przeł. B. Chwedeńczuk. Warszawa.
- Skubalanka T., Wojtak M. (1978): *Wybór tekstów nowopolskich z XVII-XX wieku*. Cz. 1. Lublin.

- Tymiakin L. (2007): *Nakłanianie subdyrektywne. Propozycja, prośba i rada w realizacjach młodzieży gimnazjalnej*. Lublin.
- Wierzbicka A. (1973): *Akty mowy*. [W:] *Semiotyka i struktura tekstu*. Red. M. R. Mayenowa. Wrocław, s. 201–219.
- Wierzbicka A. (1983): *Genry mowy*. [W:] *Tekst i zdanie*. Red. T. Dobrzyńska, E. Janus. Wrocław, s. 125–138.
- Wilkoń A. (2000): *Gatunki pierwotne i wtórne w perspektywie historycznej i współczesnej*. [W:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*. T. 1. Red. D. Ostaszewska. Katowice, s. 14–24.
- Wilkoń A. (2003): *Gatunki mówione*. [W:] *Porozmawiajmy o rozmowie*. Red. M. Kita. Katowice, s. 46–58.
- Witosz B. (1994): *Lingwistyka a problem gatunków mowy*. „Socjolingwistyka” 14.
- Witosz B. (2005): *Genologia lingwistyczna. Zarys problematyki*. Katowice.
- Wojtak M. (2004): *Gatunki prasowe*. Lublin.
- Wojtasik B. (1993): *Doradca zawodu. Studium teoretyczne z zakresu poradownictwa*. Wrocław.
- Wyrwas K. (2002): *Skarga jako gatunek mowy*. Katowice.
- Zachara M. (2002): *Hasło Silva rerum*. [W:] *Słownik literatury staropolskiej*. Red. T. Michałowska. Wrocław, s. 872–875.
- Zaśko-Zielińska M. (2002): *Przez okno świadomości. Gatunki mowy w świadomości użytkowników języka*. Wrocław.
- Zdanowicz A. i in. (1861): *Słownik języka polskiego*. T. 1–2. Wilno.
- Zdunkiewicz D. (1993): *Akty mowy*. [W:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2. Red. J. Bartmiński. Wrocław.
- Zdunkiewicz-Jedynak D. (2008): *Gatunki wypowiedzi. Genologia – nauka o gatunkach*. [W:] tejsze: *Wykłady ze stylistyki*. Warszawa, s. 71–84.
- Zierkiewicz E. (2011): *Poradnik jako podręcznik życia. Krótka refleksja na temat historii gatunku*. [W:] *Podręczniki i poradniki. Konteksty. Dyskursy. Perspektywy*. Red. M. Chomczyńska-Rubacha. Kraków, s. 109–129.
- Żarski W. (2008): *Książka kucharska jako tekst*. Wrocław.
- Żarski W. (2010): *Wzorzec gatunkowy poradników kucharskich i jego uwarunkowania tekstowe*. [W:] *Dobra rada nie zawada. Rady, porady, poradniki w języku, literaturze i kulturze*. Red. W. Żarski, B. Staniów. Koszalin, s. 201–224.
- Żarski W., Staniów B. (Red.) (2010): *Dobra rada nie zawada. Rady, porady, poradniki w języku, literaturze i kulturze*. Koszalin.
- Żmigrozdka B. (1997): *Testament jako gatunek tekstu*. Katowice.

Summary

The genological analysis of old agricultural guides by Jakub Kazimierz Haur leads to several observations. At the root of the guide is one of the basic speech acts – advice, widely used in communication in many social situations. The foundations of the genre appear in the late Middle Ages and are associated with parenetic literature. Although the analysis of the agricultural guide in historical perspective is difficult to conduct because the genre is not yet fully developed and because of the varied historical and literary context of the epoch, a few generalizations can be made and not only about the agrarian guide, but also about its other varieties, differing actually just in subject areas and terminology (communicative intention, multifunctionality, coherent, hierarchical structure of the text, many kinds of text types, many kinds of styles, dialogical relation between the sender and the receiver, the self-creation of the sender as an expert, giving advice in the optimal version, didacticism, persuasiveness). Some of these features will be continued to modern times and they will be considered as important determinants of the genre.